

NZEMA

ƐVOLE 2018 EZUAVOLE NE EZUKOASEM NWO NDOTOLE NE

**ƐVOLE 2018 EZUKOASEM NWO NDOTOLE NE MOO FALE
MAANLE NE EZUKOAGYINLABELE NGYEHYELE NE ANWO LA**

ON THE AUTHORITY OF
HIS EXCELLENCY NANA ADDO DANKWA AKUFO-ADDO,
PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF GHANA

Ɛvolɛ 2018 Ezuavolɛ Ne Ezukoasɛm Nwo Ndotolɛ Ne nee Arane Gya Nwo
Ngyehyɛlɛ Ne Mɔɔ

Fale Maanlema anwo la, bɛkola bɛkenga bie bɛfi Yintanɛte Nyɛma Zo wɔ:

www.mofep.gov.gh

**Public Relations Office
New Building
Ground Floor
Room 002 anɛɛ 004
P. O. Box MB 40**

Accra - Ghana

Email: info@mofep.gov.gh

Translated by: Bureau of Ghana Languages

NUNINYÈNE NWOŁÈ EDWÈKÈ.....	iv
FOA KO: MUKENYE.....	6
DEEMỌTI BÈYE ÈVOLÈ 2018 EZUKOASEM NWO NDOTOLÈ NE LA (NINYÈNE MỌO EZUKOASEM NWO NDOTOLÈ NE BAMAA YÈANYIA LA).....	8
EZUKOA MỌO YÈNYIA WỌ MAANLE YE ANU NEE EZUKOA MỌO YÈNYIA YÈFI MAANLE GYÈNE ZO LA: KÈ ARANE SI NYIA YE EZUKOA LA.....	9
EZUKOALILÈ: KÈ ARANE SI FA EZUKOA DI GYIMA LA.....	10
GYIMA MỌO ARANE GYIMA ASA NGANE BIALA YÈLE WỌ ÈVOLÈ 2017 NE ANU NEE MỌO ÈNYELÈ LA KÈ BÈBAYÈ WỌ ÈVOLÈ 2018 NE ANU LA.....	12
Lateleke Kènlaneè anwosesebè Gyima ne	12
Adendule	14
Bè nwo Enilile nee Nzulenyianlè	16
Nwomazukoalè	17
Kpøkèdelè	19
Egyinliyèlè	21
Gualilè nee Milahyinli Gyima	24
Azèlè nee Agude Ngakyile	25
Gyima Gyima nee Azuasisilè	25
Kale Ndenle nee Kale Ndenle Mgbolè	26
Gyimanyianlè	28
Maanlema anwo Banebolè	29
ARANE NGYEHYÈ LÈÈ FOFOLÈ NWO AGYAKÈDULÈ: NINYÈNE MỌO ARANE ÈLÈDWENLE NWO KÈ ỌBAYÈ LA.....	30
AWIELEÈ.....	32
EDWÈMGBỌKÈ ANU ÈHILELÈ.....	33

Nlèka Ngakyile

Èlèka 1: Èvolè 2018 Maanle ye anu nee Maanle Gyène zo Ezukoanyianlè ne anu èhyehyèlè	9
Èlèka 2: Twène nee Kale Ndenleyèlè ne mọ Gyinlabelè ne.....	27

Nvoninli Ngakyile

Nvoninli 1: Ezukoasem Nwo Ndotolè Gyinlabelè Ngakyile ne mọ.....	7
Nvoninli 2: Maanle ye Anu Ezukoanyianlè wọ Èvolè 2018 ne anu Ngyehyènu	10
Nvoninli 3: Ninyène mọo bèbava Ezukoa bèayè wọ Èvolè 2018 ne anu la èhyehyèlè.....	11

NWOLƐ EDWEƐƐ

- I. Ɛvols 2017 Ezukoasem nwo Ndotols ne hilele adenle fɔnwo mɔ Arane ɛye adwenle ke ɔdua zo yeahakyi ye ezukoagyinlabelɛ ne amaa yɛarayɛ maanle mɔ ye ezukoagyinlabelɛ ne ɛkpazi ekyi na yɛali swɔke mɔ ɔbɔle Ghanama la kɔsɔti azo.
- II. Wɔ siane bulu (10) mɔ eze ɛhɔ la anu yɛyɛ ninyɛne dɔnwo ne ala ke yɛmaa ye ezukoagyinlabelɛ ne agyinla ɛleka ko yɛɛ yɛzi ye adwenle pi ke yɛbɔ nvasɔɛ mɔ yɛnyia la amuala anwo bane. Yɛluale ma mɔ bamaa yɛanyia anyunluhɔle na menli dɔnwo anyia gyima aye a, ɔluake Arane ɛhye dwenle Ghanama bɔyɛle nwo kpale yɛɛ adenle kpale biala mɔ pe zo a bɛbali bɔɛ la ɔbape zo.
- III. Ɔvi Siane ekyi mɔ sze ɛhɔ la anu gyima ɛsesebɛ ɛyɛle nu, Arane:
  - Ɛva Sukunwiɔ ɛhɔle (SHS) ne mɔ bɛndua nwolɛ kake biala la ɛdo gua mɔ bamaa menli muala anyia zolɛ nvasɔɛ a;
  - Ɛva Maanlema Anzi Adenlekpondɛle Ngyehyɛle Fofolɛ ne mɔ bɛdua zo bɛnwu Ghanama adɔlɔse nee bɛ agyapadɛ mɔ bɛle la anzi adenle la bɛdo gua;
  - Bɛva Maanlema Nzonlɛyɛle Ngyehyɛle ne bɛdo gua;
  - Bɛzia bɛlstua kilehilevolɛma ne nɛsɛma mɔ wɔ ndetelɛyɛle bo la avinlizɔle ezukoa ne bɛamaa bɛ; yɛɛ
  - Bɛdu agyake wɔ menli mɔ wua bɛ nwo tu agude wɔ azɛle zo, azɛle bo, azule nu nee ɛhoayɛle ne mɔ anu la (**galamesee**) ngyeyɛle ne anwo
- IV. Wɔ Ɛvols 2018 Ezukoasem nwo Ndotols ne anu, yɛbalua Bɛ ti anwo Gyimabukelɛ Ngyehyɛle Fofolɛ ne mɔ wɔ ɛke maa Ghanama (NEIP) la azo yɛamaa ye nye ahɔ bɛ sa anloa gyimayɛle anwo mɔdenlebɔle nwo na yɛanlea ke Ghana mgbavolɛ nee mbɛlera mɔ bɛtɛnyianle Ɛvols 35 anzɛɛ bɛdwu zo la anyia bɛ ti anwo gyima aye. Yɛbamaa ye nye ahɔ nwo na yɛava ezukoa yɛawula ninyɛne titili mɔ le ke azuazile, milahyinli gyima gyima ɛyɛle, egyinliyɛle nee ɛbɔ nu gyima ngakyile anwo gyima, gyima ɛbukebukelɛ, bɛ ti anwo gyima ɛbukelɛ nee ninyɛne mɔ awie ɛtɛyɛle bie ɛle la ɛyɛle nu. Yɛbahɔ zo yɛadɛle agyake ne mɔ yɛdule wɔ Ɛvols 2017 ne anu la anu na akee yɛabɔ ninyɛne fofolɛ bie mɔ mɔ bamaa Ghana ahɔ zo ahɔ zo la abo kɛmɔ yɛla ye ali wɔ ezukoasem nwo ndotols ne mɔ ye bodane a le “Yɛmaa Ghana azia ahɔ zo bieko” la anu.
- V. Ɛvols 2018 Ezukoasem nwo Ndotols ne eza kile ke Ghana ɛlesi adu Anyunluhɔle Gyimayɛle mɔ Gyi Kpundii la Bodane ne anwo agyake wɔ arane gyima ngane ngakyile ne mɔ anu la amaa bɛanlea ke bɛ sa keha anyunluhɔle mɔ gyi kpundii la. Ezukoasem nwo Ndotols ɛhye, kɛmɔ bɛla ye ali wɔ Anyunluhɔle Gyimayɛle mɔ Gyi Kpundii la Bodane ne anwo la anye

la ke be nye keho menli anwo zo wo ngamonuyele wo gymayele nu, be boeyele nee anzondwole nu wo azele ye azo.

- VI. Amaa be sa aha Ezukoasem nwo Ndotole ne anwo bodane ne na Ghana aye eleka mo anyelazo ebu zo kemo ye muala yekponde la, mesele bemo, Ghana alehela amuala, ke bema yehwe ye adwenle yeho Maanle Kpanyinli ne deenwunle ne azo na “yeva ye sa yezi ye ahonle wo ye ngome ye nwo anyelazonyianle nu wo maanle mo di munli la ekyekyele nu. Bema yelua ye adwenle mo yeka yeho nu ye ye debie nee agyades mo yedua zo yedi gyima wo edodo baguase maamule nu la azo yema wienyiyele, nee pelepelilele erela maanlema tenlebele nu na yenya ebule yema ye ngome ye nwo ye nwo, na yema ye ezukoagyinlebele ne enya adenlenyanle mo wo eke ne maa ye muala la na yema ye maanle ye eho zo.”
- VII. Me nye ezoo Ghanama amuala afoa nu moaleyele totohyia ne, Be ti anwo Gyimamenlema, ye Awulae mo nee Nana mo, ye Anyunluhole nwo Boavolma, ye Ezonlenle nu Mgbanyima Ngakyile ne mo nee Maanlema Eku Ngakyile ne mo amuala wo ndenle ngakyile mo belua zo beleboa wo ye Maanle Ghana ehye anyunluhole nwo la.
- VIII. Edenkema Nana Nyamenle eyila be muala!

KEN OFORI-ATTA
Gya Sonvole

FOA KO: MUKENYE

Maanle Ezukoasem nwo Ndotole a le Duzu?

1. Maanle Ezukoasem Nwo Ndotole a le ngyehyale maa kile eleka maa Arane banyia ezukoa avi nee ke obazi yeava ezukoa ne yeali gyima la. Wo Ghana maanle ye anu, mela ne kile ke Evole biala awa ke Gya Sonvole ne gyinla Maanle Kpanyinli ne agyake anu aye ezukoasem nwo ndotole na ofa oto Melalile Ayiama anyunlu. Maanle Ezukoasem nwo Ndotole ne di Evole ko; avi Siane Gyene kenle ne maa li moa kodwu Siane Bulu nee Nwio kenle ne maa to zo 31 la azo. Ehye a befele ye Gya Evole la.
2. Evole 2018 Ezukoasem nwo Ndotole ne eza kile ke Ghana elasi ava Maamgbale Koyale Eku ne Anyunluhole Gyimayale maa gyi Kpundii la Bodane ne ma ali gyima wa Arane gyima gyima ngakyile ne ma anu la. Wo Siane Ehonla ne kenle 25 ne azo wa Evole 2015 ne anu, maanle maanle maa wa ewiade anu la liele dole nu na bevale bodane bie ma beziele be nye zo ke beye beava beabo azale ye anwo bane. Eza bebalua zo beanlea beanwu ke awie biala banyia anyunluhole na beamaa anzondwole nee ngitanwolile ara be avinli. Ehye boka anyunluhole gyimayale maa gyi kpundii la bodane fofole ne ma anwo.
3. Anyunluhole Gyimayale maa gyi kpundii la bodane ne ma amuala le 17. Bodane ko biala le ninyene titili bie ma maa awa ke benyia befi nu wa Evole 15 maa wa ye nyunlu la anu a (avi Evole 2015 maa kodwu Evole 2030) la. Amaa yehola yehyia bodane ehye ma la, ahyia ke awie biala ye ye afoa nu edes, mekile Arane Arane, be ti anwo gyimayevoma, ezuavole ne nee menli maa le ke edawa la. Ezuavole ne Ezukoasem nwo Ndotole ehye kile ninyene maa Arane baye na yeava Anyunluhole Gyimayale maa gyi Kpundii la Bodane ne ma ngyehyale ne yeali gyima la. Beva bodane ne ma bebete kelata ehye anwo amaa maanlema ade bie.

Duzu a le Ezuavole ne Ezukoasem nwo Ndotole a?

4. Ezuavole ne Ezukoasem nwo Ndotole ne kilehile Maanle Ezukoasem nwo Ndotole ne anu wa anes maa abo edele enye ese la anu. Ole adengilele amaa maanlema kooati ye eza onea onwu ke Ghanama kooati te Ezukoasem nwo Ndotole ne anu edweke ne abo kpale.

Adenle maa Bedua zo Beye Ezukoasem nwo Ndotole ne la

5. Evole 1992 Maamule nwo Ngyehyale ne Mgbakyale 179 (1) yele Maanle Kpanyinli ne ketee ke saa yeanye fee a, awa ke ofa Maanle ne Ezukoasem nwo Ndotole ne okoto Melalile Ayiama anyunlu Siane ko kolaa na Ezukoa

nwo Edwẹkẹ Ẹvọlẹ ne ara awieleẹ. Gya Sonvọlẹ ne ginyinla Maanle Kpanyinli ne agyakẹ anu na ọfa Ezukoasẹm nwo Ndotolẹ ne mọ ọto gua. Ezukoasẹm nwo Ndotolẹ ne kọ ginyinlabelẹ titili nna (4) anu. Bẹmẹ a le ye Ẹyẹlẹ, Ẹlielẹ mọọ bẹdiẹ bẹto nu la, Gyima mọọ bẹfa bẹyẹ la nee bẹ Nye mọọ bẹfa bẹdi ọ nzi la nee nwọlẹ mgbondubulẹ nee nuhua Ẹnleeanleankẹ. Yemọ a bẹhye nwọlẹ nvoninli wọ nvoninli ko ne anu wọ ọ bo ẹke la:

Nvoninli 1: Ezukoasẹm nwo Ndotolẹ Ginyinlabelẹ Ngakyile ne mọ

6. Gya Sonvọlẹ Gyima ne biza Arane Gyima asa Ngane ne mọ nee maanlema ọmaa bẹfa bẹ adwenle bẹba. Ọwie a, ọ nee bẹ yia na ọbiza bẹ ninyẹne mọọ ọwọ kẹ bẹfa bẹwula Ezukoasẹm nwo Ndotolẹ ne anu la. Akee Gya Sonvọlẹ Gyima ne boa Arane Gyima asa Ngane ne mọ amuala ọmaa bẹyẹ ngakyile wọ bẹ Ezukoasẹm nwo Ndotolẹ ne mọọ bẹlẹyẹ la anu na ọnea ọnwu ye kẹ bẹ gyimalilẹ ne nee maanle anyunhọlẹ ngyehyẹlẹ ne le ko.
7. Bẹfa ezukoasẹm nwo Ndotolẹ ne mọọ bẹyẹ la bẹkoto Maanle Sonvọlẹ Ayiama ne anyunlu amaa bẹalie bẹado nu. Gya Sonvọlẹ ne fa ezukoasẹm nwo ndotolẹ ne mọọ bẹyẹ bẹwie la ọkoto Mẹlalilẹ Ayiama anyunlu. Mẹlalilẹ Ayiama ne dwenle nwọlẹ, bẹwowọ bẹ adwenle wọ nwọlẹ, bẹdiẹ bẹto nu bẹmaa ọyẹ Mẹla. Ẹhye a le Arane Ezukoalilẹ nwo Mẹla ne la a.
8. Saa Arane Gyima asa Ngane ne mọ biza ezukoa bie fi arane lọ a, Gya Sonvọlẹ Gyima ne fa kọmaa bẹ ọmaa bẹfa bẹyẹ bẹ gyima ne mọ mọọ bẹyẹ nwọlẹ ngyehyẹlẹ wọ ezukoasẹm nwo Ndotolẹ ne mọọ bẹlie bẹdo nu la anu la. Bẹfa bẹ nye bẹdi Arane Gyima asa Ngane ne mọ gyimalilẹ ne anzi. Bẹneanlea gyima gyima ezukoasẹm nwo edwẹkẹ ne mọ anu na bẹmaa bẹbu

nwols mgbonda. Beye shye amaa beanlea beanwu ye ke bfa arane ezukoa ne beye gyima mo ofeta la.

DEEMOTI BEYE EVOLE 2018 EZUKOASEM NWO NDOTOLE NE LA (NINYENE MO EZUKOASEM NWO NDOTOLE NE BAMAA YEANYIA LA)

9. Ninyene mo Evole 2018 Ezukoasem nwo Ndotole ne bamaa ysanyia la a le shye mo:
- Ninyene mo benya be wo maanle ye anu la ksooti dodo ne banyia anyunluhols eya ngyenu 6.8;
  - Ninyene mo benya be wo maanle ye anu mo Patulo nwole ngakyile ne mo emboka nwo la banyia anyunluhols eya ngyenu 5.4;
  - Evole ne awieles ninyene awols anwumahols ne bays eya ngyenu 8.9;
  - Ninyene awols Evole wo Evole ne anu la bays eya ngyenu 9.8;
  - Bfa arane ezukoa mo bebanyia la bedi gyima a, kake mo bara o nzi la bays ninyene mo benya be wo maanle ye anu la dodo ne eya ngyenu 4.5;
  - Bfa arane ezukoa mo bebanyia la bedi gyima a, mo baha la bays ninyene mo benya be wo maanle ye anu la dodo ne eya ngyenu 1.6; nee
  - Maanle zo Ezukoa Dodo mo Bebanyia Beado eke mo yeanye fee a, bebahola beava beahela ninyene beavi maanle gyene zo wo siane 3.5 anu la.

Ezukoanyianle nwo Ngyehyels

10. Amaa ezukoanyianle gymalile ne mo anyia anyunluhols wo Evole 2018 ne anu la, ninyene mo Arane bays la bie mo ene;
- obays ngakyile titili bie mo wo adwuleliels ngyehyels ne anu, bobo wo ninyene mo bendua nwols adwule la anu;
  - obays nzenanles wo eku anzee ekpunli bie mo mo bemmaa bendua adwule wo meke bie anu la anu amaa beali adwule sduals mela ne azo kpals;
  - ninyene mo beye be wo Maanle ye anu la Anwo Adwule Kelata ne mo bfa Setampe besi zo la, bebava nwols ngyehyels ne beali gyima;
  - bebalie Adwuleduals nwo Daselelile Kelata beavi be ti anwo gymayevoma eke kolaa na beamaa be gyima mgbole ke beye;
  - bebamaa Agyapades nwo Adwule eliels ne ali munli kpals; na eza
  - beamaa beadua Ghana Ezukoa Nvutuke ne anwo Mpaefoa ne bie ezukoa nu.

Ezukoalile nwo Ngyehyels

11. Amaa arane ezukoa mɔɔ bɛfa bɛdi gyima a kakɛ ba ɔ nzi la azo ade la, bɛbayɛ ngyehyɛlɛ; ɛhye mɔ:
- bɛbayɛ nzenzanlɛ kpalɛ wɔ ezukoa ɛdualɛ ngyehyɛlɛ ne anu;
  - bɛbamaa Mgbanyima mɔɔ deda Arane Gyima Gyima ne mɔ anloa nee Arane Gyima Gyima Mgbanyima Ayiama ne mɔ ahaturalɛ ne ali munli na eza yeayɛ ko;
  - bɛbayɛ ahaturalɛ kɔsɔɔti anwo ngyehyɛlɛ;
  - bɛbamaa ezukoa mɔɔ arane gyima fa di bɛ gyima ne mɔ la ali munli;
  - bɛbava ɔfese Ninyɛne nee Ahale bɛahaye awie mɔ;
  - bɛbamaa Arane Gyimayɛvoma Adendulɛ ali munli. Bɛbabɔ ɔ bo bɛamaa arane gyimayɛvoma dɔɔnwo mɔɔ tu adenle la a abɔ nu ahɔ ye ekpunli ekpunli na bɛ kakɛ ne azo ade.

EZUKOA Mɔɔ YɛNYIA Wɔ MAANLE YE ANU NEE EZUKOA Mɔɔ YɛNYIA YɛFI MAANLE GYɛNE ZO LA: Kɛ ARANE SI NYIA YE EZUKOA LA

12. Ndenle nwiɔ a Arane dua zo nyia ezukoa a; bɛmɛ ale Maanle ye anu nee Maanle Gyɛne zo. Maanle yɛ anu ɛdɛɛ ne vi adwuledualɛ, maanlema moalɛyɛlɛ, ezukoa mɔɔ bɛtua bɛmaa arane la, nee adwule ngakyile bie mɔ. Saa Arane bahola anyia ezukoa abɔ ɔ nwo mgbɔlɛka wɔ ninyɛne titili bie mɔ ɛyɛlɛ nwo a, ye zɔhane bagyinla adwule dodo mɔɔ ezuavolɛ ne, gyima gyima nee kɔmpɛlɛ kɔmpɛlɛ mɔ badua la nee ye mekɛ kpalɛ nu la azo.
13. Ezukoa dodo mɔɔ yɛnyia yɛfi Maanle ye anu nee Maanle Gyɛne zo mɔɔ anloa badwu Siane ɛhɔnla ne anu wɔ ɛvolɛ 2017 ne anu la, ɔdwule Ghana Sidi Mgbe Abulanwiɔ nee mɔtwɛ nee ɔ nzi (GH¢28,429.20). ɛhye ɛnee nee ezukoa mɔɔ yɛnyia ye maanle ye anu la ɛya ngyɛnu bulu nee nna nee ɔ nzi (14.1) la asɛɛ anye bɔ zo. ɛhye a bɛhilehile nu wɔ ɛkponle ne mɔɔ bɛhɔhɔa zo wɔ aze ɛke la anu la:

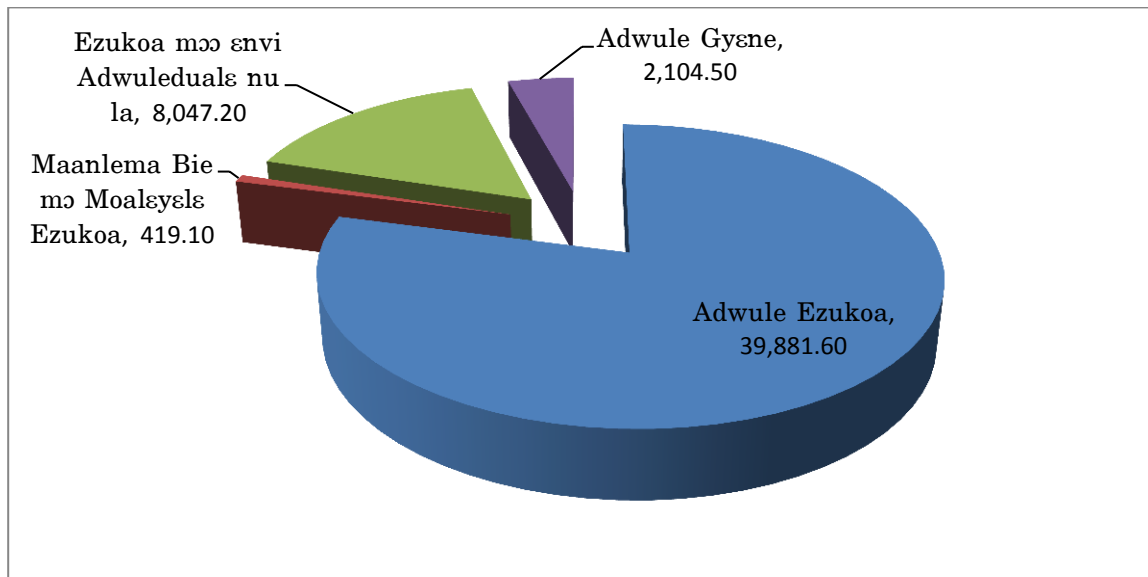
ɛkponle 1: ɛvolɛ 2017 anu Adwuleduale nee Ezukoa mɔɔ yɛnyia yɛfi Maanle Gyɛne zo la.

Ndenle	2017		
	Ezukoasɛm nwo Ndotolɛ Mumua ne	Ezukoasɛm nwo Ndotolɛ ne mɔɔ Betoto ninyɛne boɛ wɔ nwo la	Ye Guabelɛ ne (Siane Gyɛne-Siane ɛhɔnla)
Maanle ye anu Adwule nee Maanle Gyɛne zo Ezukoa ɛnyianlɛ ne Dodo	44,961.63	43,096.66	28,429.20

Maanle ye anu Adwule	43,430.11	41,565.14	27,481.10
Adwuledualɛ nwo Ezukoa	34,382.05	33,017.08	22,135.60
Maanlema Moaleɣeɣe	296.33	296.33	296.20
Ezukoa mɔɔ bɛtua la	6,670.04	6,170.04	3,832.70
Ezukoa ɛnyianɛ Ndenle Gyene	2,081.69	2,081.69	1,216.60
Maanle Gyene zo Ezukoa Moale	1,531.52	1,531.52	948.10

14. Bɛva bɛ nye bɛbu kɛ ezukoa mɔɔ bɛbanyia bɛavi Maanle ye anu nee Maanle gyene zo wɔ ɛvolɛ 2018 anu la amuala dodo bayɛ Ghana Sidi Mgbe (GH¢51,039.10) mɔɔ bayɛ ezukoa mumua ne mɔɔ yɛnyia yɛfi maanle ye anu ninyɛne ɛyɛɛ nu la ɛya ngyɛnu abulanwiɔ nee ko nee ɔ nzi (21.1). ɛhye le maanle ye anu adwuledualɛ mɔɔ le Ghana sidi mgbe (GH¢50,452.40) nee maanle gyene zo ezukoa moale mɔɔ le Ghana sidi mgbe (GH¢586.80) la. Maanle ye anu adwuledualɛ ne anwo ngilehilenu nvoninli a wɔ nvoninli ko (1) ye anu wɔ aze ɛke la.

Nvoninli 2: Maanle ye anu Ezukoayianɛ ne anu Ngilehilenu wɔ ɛvolɛ 2018 ne anu

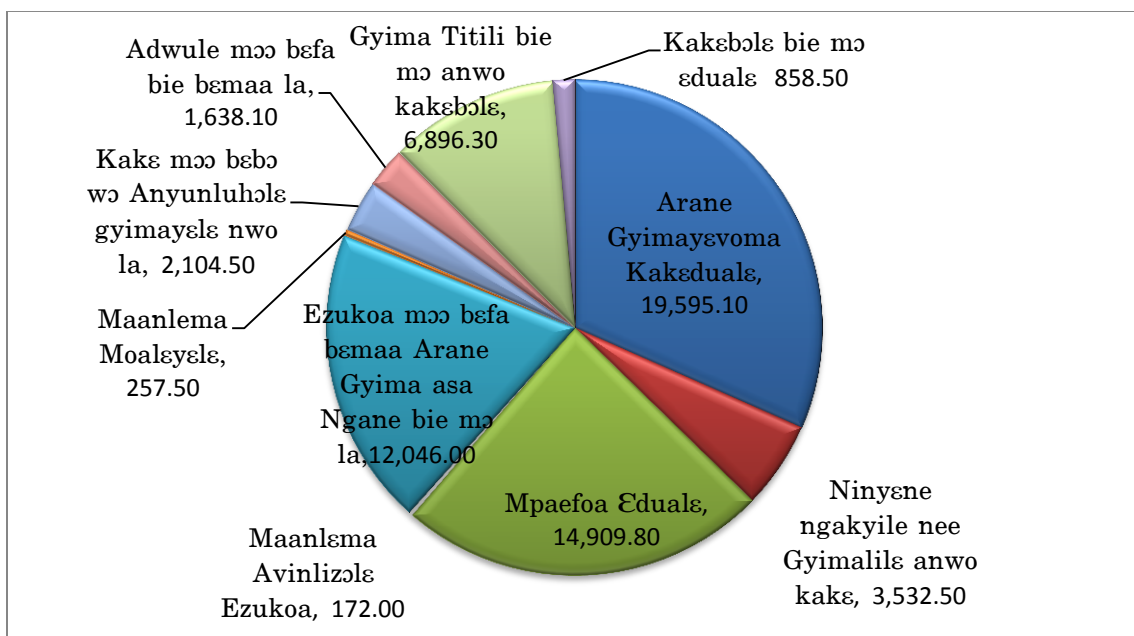

EZUKOALILɛ: Kɛ ARANE SI FA EZUKOA DI GYIMA LA

15. Arane ezukoalilɛ gyi ɛkɛ ne maa kɛ ɔsi ɔfa ezukoa ɔdi gyima nee ngyehyɛɛ mɔɔ yeva bɛ ɛyɛɛ yezie ɔ nye zo wɔ ezukoanyianɛ ɛvolɛ bie anu la.

16. Ezukoa mɔɔ bɛva bɛli gyima bie la Dodo ne boka kaka bie mɔɔ bɛduodua ɔvi Siane Eɔnla ne anu wɔ Eɔvɛ 2017, ne anu la ɛnee le sidi mgbe (GH¢37,705.00). Ehye gyi ɛka maa ezukoa dodo mɔɔ bɛnyia wɔ maanle ne anu la ɛya ngyɛnu 18.7, mɔɔ bɛva bɛtoto ezukoasɛm nwo ndotɛ mɔɔ le mgbe (GH¢41,036.20) anwo la. Wɔ Eɔvɛ 2018 anu, ezukoa mɔɔ ye dodo le mgbe GH¢62,010.30, mɔɔ gyi ɛka ne maa Maanle ye anu ezukoanyianlɛ ne ɛya ngyɛnu 25.7 la le ezukoa mɔɔ bɛva bɛzie bɛ nye zo ka bɛbava bɛali gyima wɔ Eɔvɛ ne anu la.
17. Bɛkola bɛnwu ka Maanle ye anu nee Maanle Gyɛne zo ezukoa mɔɔ yɛbanyia mɔɔ ye Dodo le Ghana sidi mgbe (GH¢51,039.10) ɛnrɛza ezukoa mɔɔ bɛbava bɛali gyima gyima mɔɔ bayɛ mgbe (GH¢62,010.30) la anwo kaka ne tua. Ye zɔhane ati, Arane babɔ bosea Ghana sidi mgbe (GH¢10,971.10) ava atoto ninyɛne boɛ wɔ ezukoanyianlɛ ne anwo. Nvoninli 3 ne mɔɔ wɔ aze ɛke la kilehile ka arane si fa ezukoa di gyima nee ka ɔsi ɔkyehyɛ nu wɔ Eɔvɛ 2018 ne anu la.

3: Ezukoa mɔɔ Arane fa di Gyima nee ka bɛzi bɛhyehyɛ nu wɔ Eɔvɛ 2018 anu la.

18. Yɛkola yɛdi nwolɛ daselɛ kɛ Arane Kakɛbɔlɛ ne totohyia ne kɔ Arane Gyimayɛvoma Kakɛdualɛ nee Mpaefoa mɔɔ Arane tua wɔ ye boseabɔlɛ nu la anwo.

Nwole ɛnyianlɛ nee Kake anu ɛhyehyɛlɛ

19. Wɔ ɛvolɛ 2017 ne anu, bɛdule azɛlɛ bo nwole angola mɔɔ ye dodo le 5,795,014 la bɛvile yɛ nwoledulɛ ahonle ne mɔ azo. ɛhye yele Ameleka ezukoa dɔla mgbe (US\$339.32) mɔɔ bayɛ Ghana sidi mgbe (GH¢1,451.39) la.
20. Azɛlɛ bo nwole nwo gyima mɔɔ bɛyɛle la anwo ngɛlata mɔɔ bɛnyianle wɔ mekɛ ne anu la dodo ne ɛnee le Ameleka ezukoa dɔla mgbe (US\$362.58), yɛfa yɛba Ghana ezukoa nu a ɔbayɛ sidi mgbe (GH¢1,552.13). Wɔ ezukoa ɛhye dodo ne mɔɔ le Ameleka ezukoa dɔla mgbe (US\$127.09), mɔɔ ye sidi mu bayɛ mgbe (GH¢546.31) la; bɛvale bɛzuanle ɛvolɛ 2017 Ezukoasɛm Ndotolɛ ne, mɔɔ le ɛvolɛ ɛvolɛ Ezukoasɛm Anwo Kakɛbɔlɛ ne anwo la anzi.
21. Wɔ ezukoanyianlɛ ɛvolɛ 2018 ne anu, ɛnyelɛ la kɛ azɛlɛ bo nwole dodo mɔɔ yɛbanyia la bayɛ Ameleka ezukoa dɔla mgbe US\$669.41. Wɔ ezukoa ɛhye anu, yɛbava Ameleka ezukoa dɔla mgbe US\$235.10 yeazua ɛvolɛ 2018 Ezukoasɛm nwo Ndotolɛ ne anzi.

GYIMA Mɔɔ ARANE GYIMA ASA NGANE BIALA YELE Wɔ ɛVOLɛ 2017 NE ANU NEE Mɔɔ ɛNYELE LA Kɛ BɛBAYɛ Wɔ ɛVOLɛ 2018 NE ANU LA

22. Wɔ ɛvolɛ 2017 ne anu, Arane dule agyake wɔ ndenle ngakyile bie azo wɔ maanle ne ezukoagyinlabelɛ ne kpundii ɛgyinlanlɛ nu wɔ mekɛ ko ne ala mɔɔ ɛnee ɔlɛdwenle ninyɛne ngɔzo nwo la, kɛ ɔkɛmaa bɔɛlilɛ nee gyima dɔɔnwo kɛla ali kɛmaa menli muala kɛmɔ bɛla ye ali wɔ Anyunluhɔlɛ Gyimayɛlɛ mɔɔ Gyi Kpundii Bodane ne mɔɔ tɔ zo mɔtwɛ (8) la anu la. Ngyehyɛlɛ titili ne bie mɔ a bɛla bɛ ali wɔ aze ɛke la;

Lateleke Kɛnlanɛ anwosesebɛ Gyima ne

23. Amaa yɛanyia adwuleso Lateleke Kɛnlanɛ mɔɔ di munli yɛava yɛayɛ anyunluhɔlɛ gyima gyima wɔ ndenle muala anu kɛmɔ bɛla ye ali wɔ Anyunluhɔlɛ Gyimayɛlɛ mɔɔ Gyi Kpundii Bodane ne mɔɔ to zo nsuu (7) la anu la, Arane yele ninyɛne ɛhye mɔ wɔ ɛvolɛ 2017 ne anu:
- bɛvale latelekɛ kɛnlanɛ anwosesebɛ 445MW bɛbokale mɔɔ ɛnee bɛnyia ye wɔ maanle ne anu la anwo bɛmaanle anwosesebɛ ne dodo ne kpogyale vile 4,132 MW bɛhɔdwule 4,577MW wɔ ɛvolɛ 2017 ne anu;

- bɛdɔnɛnle nɛnlanɛs mɔɔ anu ɛnyɛ ɛnlombɔs mɔɔ fa ewia anwosɛsɛbɛ a di gyima la ngoko 52,191 (mɔɔ eza bɛkola bɛfa 'bɛkyagyɛ' mobafɔnu la) bɛmaanle awuke awuke nu anu amra mɔɔ wɔ namunamu mɔɔ bɛnlɛ lateleke kɛnlanɛs ne bie la, arane vale nwolɛ kaks ne ɛya ngyɛnu 70 zɔle bɛ avinli;

- bɛwiele lateleke nɛnlanɛs ne anwo gyima ngyikyɛ nnu (5) bie mɔ anwo gyima yɛ wɔ Ada 'East' Maanzikyɛ (Pediatorkope) anu, Krachi 'East' (Kudorkope), Krachi 'West' (Aglakope), nee Sene 'East' Maanzikyɛ (Atigagome nee Wayokope);
- bɛhyehyɛle gaase adoba 17,000, 'Sutoofu' mɔɔ bɛto alɛs zo la nee nwolɛ ninyɛne bɛmaanle ezuavolɛ ne bie mɔ. Bɛluale Gaase mɔɔ bɛfa bɛto alɛs wɔ namunamu ne mɔ azo la anwo Nolobɔlɛ Ngyehyɛlɛ (RLPGPP) ne azo a bɛyɛle a;
- bɛhwenle lateleke anwosɛsɛbɛ ne bie bɛvile maanle ne lateleke nyɛma mumua ne azo bɛhole azua nee namunamu 289 azo;
- bɛhɔle zo bɛyɛle Lateleke Anwosɛsɛbɛ ɛnyianlɛ ne Munlililɛ anwo Gyima ne mɔɔ bamaa kɛnlanɛs ne ahɔ zo agyinla zo na bɛahola bɛava bɛ rɛle bɛawula nu la. ɛhyɛ mɔ anu titili a le:
  - Kpando mɔɔ kɔ Kadjebi Nyɛma ne mɔɔ le 161kV la, bɛwiele
  - Aboadze mɔɔ kɔ Prestea Nyɛma sɛdɛs ne mɔɔ le 330kV la, asɛs bɛwie nuhua ɛya ngyɛnu 70 yɛ
  - Prestea mɔɔ kɔ Kumase Nyɛma sɛdɛs ne mɔɔ le 330kV la, asɛs bɛwie nuhua ɛya ngyɛnu 70 yɛ
  - Kumase mɔɔ kɔ Bɔlegatanga Nyɛma sɛdɛs ne mɔɔ le 330kV la, asɛs bɛwie nuhua ɛya ngyɛnu 50 yɛ.

24. Amaa yɛazɔ lateleke kɛnlanɛs anwo ngyianlɛ dodo ne anloa la, Arane badu nwolɛ agyaks zɛhaɛ mɔ wɔ ɛvolɛ 2018 ne anu:

- bɛbakpogya kɛnlanɛs anwosɛsɛbɛ ne mɔɔ bɛyɛ ye dɛba la zo kɛyɛ 484MW (Cenpower, 340MW; 'Early Power' ne anwo Gyimayɛlɛ ne mɔɔ lumua; 144MW);
- bɛbadoa gyima ne mɔɔ bɛlɛyɛ wɔ Kumase mɔɔ kɔ Bɔlegatanga Nyɛma Kpɔle ne mɔɔ le 330kV la azo na bɛawie Aboadze mɔɔ kɔ Prestea mɔɔ le 330kV nee Prestea mɔɔ kɔ Kumase Nyɛma Kpɔle ne mɔɔ le 330kV la;

- bɛbahwe lateleke kɛnlanɛs bɛavi maanle ne nysma kpole mumua ne azo bɛahɔ azua azua nee namunamu 1,796 azo na akee bɛabɔ nwoɔɔ gyima ngyikyɪ nsa ɛysɛ bo wɔ Ada 'East' Maanzikyɪ ne anu wɔ lateleke sɛnyianɛ nwo gyima egyegyebaa ɛysɛ ngyehyɛɛ ne anwo;
- bɛbahyehyɛ Ndenle nloa lateleke bɔɔbo mgbole mɔɔ bɛ anwosesebɛ ne le 69,250 150W mɔɔ wie munli di bɔkɔɔ la bɛamaa, na eza bɛahyɛ dokos bie mɔɔ te kɛnlanɛs ne mɔɔ feleegyɛ mgbole ne mɔ fa di gyima la azo. Dokos zɔhae mɔɔ le (*Timer Switches*) la, 300,000 a bɛbahyehyɛ a;
- bɛbabɔ ɔ bo bɛayɛ gaase anwoma ne anwo gyima wɔ "Sankofa Gye Nyame" fiene ne anu lɔ wɔ ɛvolɛ 2018 ne avinli nehane;
- bɛbalua kakɛ azo ɛdeɛ ngyehyɛɛ ne azo bɛahyehyɛ lateleke nɛnlanɛs bɔɔbo mgbe 12 bɛava bɛade kɛnlanɛs anwosesebɛ ɛzɛkyɛɛ ne azo;
- bɛbala Mbulalɛ nee Bɛ Sa Anloa Ndetɛɛysɛ nwo Nwomazukoalɛ (TVET) ngyehyɛɛ ali kɛ bɛdua zo bɛatete na eza bɛabɔɔboa menli mɔɔ lɛ mbulalɛ nwo desnwunɛ anwo adwenle mɔɔ bɛbahyɪa bɛ nwo wɔ Nwole nee Gaase gymayɛɛ ne anu la anloa;
- bɛbanlea kɛ Arane Gyima gyima mɔɔ le kɛ Maanzikyɪ nu Ayia ne mɔ banyia Milahyinli mɔɔ Twe Ewia Anwosesebɛ fi bɛ Azua ne mɔ 'Ezumule' ne mɔ azo la bie amaa bɛade Arane kakɛ mɔɔ ɔbɔ wɔ kɛnlanɛs nee nzulenyialɛ mɔ azo la azo; yɛɛ
- bɛbadɔ nɛnlanɛs mɔɔ fa ewia a di gyima la 50,000 na bɛahyehyɛ bɛamaa awuke mɔɔ wɔ yɛ maanzikyɪ ne mɔ anu mɔɔ bɛnɛ lateleke anwosesebɛ ne bie la;
- bɛahyehyɛ lateleke nɛnlanɛs BɔɔBO mgbe 12 bɛava bɛade kɛnlanɛs anwosesebɛ ɛzɛkyɛɛ zo wɔ kakɛ azo ɛdeɛ ngyehyɛɛ ne anu.

25. Wɔ ɛvolɛ 2018 ne anu, Arane ɛys kɛ ɔbamaa bɛava ezukoa mgbe GH¢914.40 bɛali gyima wɔ Sonvolɛ Gyima ɛhye anu.

Adendulɛ

26. Mɔɔ fale mɔdenle mɔɔ Arane ɛɛbɔ kɛ ɔkɛtoto ninyɛne bɔɛ wɔ adendulɛ azokɔɛɛ ne anwo la, bɛyɛɛ ndotolɛ nee ngyehyɛɛ ɛhye mɔ wɔ ɛvolɛ 2017 ne anu;

- bɛlale adwuleso gualilɛ nwo ngyehyɛɛ bie mɔɔ bɛnva nɛɛlata bɛnli gyima la ali wɔ meli nee anwumalɛne agyinlanɛs ne mɔ anu na zɔhane adenle ne azo ɛvalɛ ɛmaa gualilɛ nwo ngitanwolilɛ ɛys

sikalɛ, yɛde mekɛ szɛkyɛlɛ zo na akee yamaa ezukoa mɔɔ bɛnyia la ɛvo kpalɛ;

- bɛbadoa Tɛma nee Takolade meli agyinlanlɛ ne mɔ anu ɛdɛlɛlɛ ne azo amaa bɛahola bɛalie meli mgbole wɔ ɛleka zɔhane mɔ na eza bɛade mekɛ dodo mɔɔ bɛfa bɛdi gyima wɔ ɛleka zɔhane mɔ anu la azo;
- bɛbadoa Kpɔda fofolɛ ne mɔɔ bɛlɛbɔ wɔ Kotoka Anwuma Ɛlɛne Agyinlanlɛ ne (Terminal 3) la azo; ɛnyɛlɛ la kɛ saa bɛwie a adenduvoma mgbe 5 bahola anyia zolɛ nvasoɛ wɔ Ɛvolɛ biala anu.
- bɛwiele Ho Anwuma Ɛlɛne agyinlanlɛ ne anwo gyima ne ɛya ngyɛnu 87 yɛ wɔ foa ne mɔɔ lumua la anu;
- bɛwiele Wa ɛleka ne mɔɔ anwuma ɛlɛne ngyikyɛ kola dwu aze anzɛɛ kola tu la ɛzieziɛlɛ ne anwo gyima yɛ; bɛbazieziɛ azua ne mɔ ko bɛava bɛalie nyƐvolɛ anzɛɛ adenduvoma;
- bɛwiele Sakunle mɔɔ kɔ Takolade keteke adenle ne mɔɔ abo vi Kodwokrom, mɔɔ ye tendenle le kilomita 10.1, mɔɔ bɔ nwo nwiɔ la nee nuhua ne mɔɔ le adenle kokye mɔɔ ye tendenle le kilomita 4.5k la yɛ. Ɛhye azo a bɛlɛgyinla bɛakpogya keteke adendulɛ nwo gyima ne zo la;
- bɛbɔle keteke adenle kilomita 85 ne mɔɔ vi Tɛma Meli Agyinlanlɛ ne kɔbɔ Azule Vɔleta ne Azokɔlɛlɛ ne mɔɔ wɔ Akosombo Ahonle ne azo la anu la abo;

27. Wɔ Ɛvolɛ 2018 ne anu, Arane:

- badoa Sɛnzɛndɔlɛ Keteke Adenle ne anyunluhɔlɛyɛlɛ gyima ne (mɔɔ vi Kodwokrom mɔɔ kɔdwu Kumase, mɔɔ ndenle ne bie kɔfinde Dunkwa, Awaso, Nyinahin) la na eza bɛadoa Tɛma mɔɔ kɔ Akosombo la keteke adenle ne ɛyɛlɛ ne azo;
- bawie Kotoka Anwuma Ɛlɛne Agyinlanlɛ (Terminal 3) ne nee Ho Anwuma Ɛlɛne Agyinlanlɛ ne mɔ anwo gyima yɛ;
- babɔ nyƐvolɛ azokɔlɛlɛ azua fofolɛ szilɛ bo wɔ Kumase Anwuma Ɛlɛne Agyinlanlɛ ne. Eza bɛbadɛlɛ zɔhane anwuma ɛlɛne aze adenle ne mɔɔ wɔ ɛkɛ ne dɛba la anu na bɛazieziɛ ninyɛne gyɛne mɔɔ wɔ ɛkɛ ne la gyɛlɛɛnyɛ;
- babɔ Tamale Anwuma Ɛlɛne Agyinlanlɛ ne anwo Gyima ne mɔɔ tɔ zo nwiɔ (II) la abo. Ninyɛne mɔɔ boka nwo bie la a le adwuleso nyƐvolɛ szɔhonlɛ anzɛɛ bɛ adeyialɛ sua mɔɔ ye szuzulɛ ne bayɛ 5000m² la. Nɛnɛlamo Adendulɛ nu Anwomoalɛyɛlɛ Ɛleka, Kale adenle, Senle Ɛnluanlɛ Azokɔlɛlɛ, Ɛleka mɔɔ Bɛtɛnla Bɛkilehile Anwuma Nlɛne Adenle la nee ninyɛne ngakyile mɔɔ anwo hyia wɔ ɛkɛ ne la ɛnyianlɛ.

Bɛ nwo Enililɛ nee Nzulenyianlɛ

28. Amaa bɛ nwo enililɛ ali munli na yɛanlea yɛanwu kɛ awie biala banyia nzukpa kɛ mɔ Anyunluhɔlɛ Gyimayɛlɛ mɔ gyi Kpundii la Bodane ne mɔ tɔ zo Nsia (6) la kile la, Arane yɛle ninyɛne sɔye mɔ wɔ Ɛvolɛ 2017 ne anu:

- Sogyama Eku bie mɔ bɛfɛlɛ ye Nrelenza nu “Operation Vanguard” la dule menli mɔ wua bɛ nwo tu nvutuke ne agyade ngakyile wɔ azule nee sɔayɛlɛ ne mɔ anu la anyebɔne. Bɛ gyimalilɛ ne anwo amanesbɔlɛ mɔ wɔ sɛkɛ ne kɛkɛla la kile kɛ yemaa azule dɔnwo mɔ anye zɛsɔyele la eza ɛlɛdi munli;

- Bɛbukele Wa Nzulenyianlɛ Gyima ne na eza bɛwiele Gua, Essakyir, Akyem Oda, Akwatia nee Simpa (Winneba) Nzulenyianlɛ Gyima ne mɔ;
- Bɛwiele Namunamu nu Nzulenyianlɛ nee Bɛ nwo Enililɛ Ngyehyɛlɛ ne Foa ne mɔ li moa nee mɔ tɔ zo 2 la. (Maanzinli Nnu Nzulenyianlɛ a wɔ sɔye anu a). Eza noko bɛwiele Akrokeri Nzulenyianlɛ Gyima ne mɔ wɔ Nzandɛlɛ Maanzinli nu la; yɛs eza
- Bɛvulovulale ewula mɔ sɛnɛe bɛstɔ bɛgua ɛlɛka ɛlɛka mɔ ɔmfɛta la nsia (6) wɔ Ngɛnla Maanzikpole ne anu.

29. Wɔ Ɛvolɛ 2018 ne anu, Arane bayɛ ninyɛne sɔye mɔ:

- Namunamu nu Nzulenyianlɛ Gyima ne mɔ gyi ye Kpundii la Foa ne mɔ tɔ zo 2 la. Ɛhye mɔ bie a le pɛpɛ nzule mɔ bɛbayɛ wɔ azua ngyikyɛ 50 azo la. Bieko a le kɛ bɛbayɛ azɛlɛ bo nzukpa mɔ bo 300 la;
- Babɛyɛ Kpong Nzulenyianlɛ Gyima ne anu sbukɛlɛ Foa ne mɔ tɔ zo 2 la nee “Aqua Africa” mɔ le Yendi, Damongo, Tamale, Sunyane, Sakunle nee Takolade, Aziema nee Navrongo Nzulenyianlɛ Gyima ne mɔ;

- Bɛbays awuke nu sfo 200,000 nee Sukulu nee Asopiti nu sfo ne 20,000. Bodane ne mɔɔ Arane sva ezie ɔ nye zo ke ɔmaa awie biala anyia sfo na bɛagyakyi baka zo mɔɔ bɛkɔ ye mgbane mgbane wɔ sɛleka mɔɔ ɔmfɛta la a bɛbalua zo bɛays ɛhye a.

30. Wɔ Eɔvɛ 2018 ne anu, Arane sɛs ye adwenle ke ɔbamaa Sonvɛs Gyima ɛhye Ghana sidi mgbe GH¢183.63 yeamaa yeava yeali ye gyima ne mɔ.

Nwomazukoals

31. Amaa awie biala anyia nwomazukoals mɔɔ di munli na Ghanama amuala aboa wɔ maanle ne anyunluhɔs nee ye ɛkpazils nu ke mɔɔ Anyunluhɔs Gyima mɔɔ gyi Kpundii Bodane ne mɔɔ tɔ zo Nna (4) la kile la, Arane yɛle ngyehyɛs nee gyima gyima ɛhye mɔ:

- ɔmaanle bɛduoduale Ezukoa mɔɔ bɛfa bɛsɔ sukulu ne bie mɔ Avinli la anwo kake mɔɔ ɛnee wɔ ɛks la amuala. Eza ɔdole zɔhane ezukoa ne anu mɔnwɔ: ɛnee sukulu kakula biala deɛ le GH¢4.50 yɛs ɔdole nu ɔhɔle GH¢9.00;

- ɔduals Eɔvɛ 2017 ne anu Mɔlebɛbo Sukulu Ewielɛ Sɔnea ne anwo kake ne sɛya ngyɛnu 70 ɔmaanle ngakula mɔɔ hɛlɛle sɔnea ne wɔ arane nee bɛ ti anwo sukulu ne mɔ anu la amuala;
- Ngyehyɛs mɔɔ Bɛyɛle Bɛmaanle menli mɔɔ bɛanli Konim wɔ Mɔlebɛbo Sukulu Ewielɛ Sɔnea ne anu la maanle sukulu ngakula 182,652 nyianle adenle hɛlɛle zɔhane sɔnea ne bieko. ɛnee bɛdanɛ sua nu Eɔvɛ nna (ɔvi sukulu Eɔvɛ 2013/14 kɔdwu 2016/17). Ngakula ɛhye mɔ sɛya ngyɛnu 67 wiele sukulu yɛs bɛ nuhua sɛya ngyɛnu 92 ɛwolo arane sukulu nu;
- ɔbɔle ɔ bo ke ɔsiezie sukulu azua 76 mɔɔ ɛnee ɛzɛkye bɔkɔ la nee ngakula ngyiky kpalɛ sukulu azua 80 ɔmaanle mɔlebɛbo sukulu bie mɔ;
- ɔbɔle ɔ bo ke ɔfa Sukunwiɔ Ngakula mɔɔ Bɛndua Sukulu Fiisi la anwo Ngyehyɛs ne yeali gyima wɔ Siane Eɔhɔnla ne anu. ɔduale sukulu fiisi mɔɔ Nwomazukoals Mgbanyima Kuane ne ɛlie ɛdo nu la ɔmaanle Eɔvɛ mɔɔ li moa la ngakula mɔɔ bɛ dodo le 353,053 la. Eza noko ɔmaanle

bɛduaɓe ezukoa mɔɔ bɛfa bɛsɔ ngakula mɔɔ ɛlɛtoa bɛ sukulu zo wɔ sukunwiɔ nu la avinli la;

Figure 5

- ɔmaanle bɛvale ninyɛne mɔɔ ɔwɔ kɛ kakula biala sukua la anwo mbuluku ne amuala ɔmaanle ngakula mɔɔ ɛbɔ Sukunwiɔ ɛhɔlɛ bo la kɔsɔti;
- Wɔ Sukunwiɔ Anyunluhɔlɛ ɛnyianlɛ Ngyehyɛlɛ ne abo, bɛzile sukunwiɔ sukulu azua fofolɛ 23 mɔɔ asɛɛ bɛwie bɛ ɛya ngyɛnu 86 la a. Sukunwiɔ 50 mɔɔ bɛlɛyɛ bɛ azua ne mɔ boɛ la, bɛwie nuhua 46 na bɛva bɛmaa zɔhane sukulu ne mɔ. Zɔhane sukulu ne mɔ anu ngakula 10,027 nyianle moalɛ kɛ bɛhɔ sukulu ne mgbane mɔɔ bɛndua sukulu fiisi biala a; yɛɛ eza
- Bɛbɔ ɔ bo biekɔ kɛ bɛtua sukoavoma mɔɔ wɔ Kilehilevolɛma Ndetelɛ Kɔlegyi nu la ndetelɛ nwo ezukoa ne mɔɔ bɛfa bɛsɔ bɛ avinli la. Sukoavoma mɔɔ bo 49,000 mɔɔ hɔlɛ arane Kilehilevolɛma Ndetelɛ Kɔlegyi 41 nu wɔ sukuluhɔlɛ ɛvolɛ 2017/18 ne anu la yɛɛ bɛnyianle zɛhae avinli ɛzɔlɛ ezukoa ne bie a.

32. Wɔ ɛvolɛ 2018 ne anu, Arane bayɛ ninyɛne ɛhye mɔ:

- ɔbadua ezukoa mɔɔ bɛfa bɛsɔ sukulu ngakula bie mɔ avinli la bie yeamaa Wuliravolɛma Sukulu mɔɔ le arane deɛ la amuala. Eza ɔbamaa bɛ ninyɛne mɔɔ bɛsukoala la anwo mbuluku nee Debie ɛhilelɛ nee Debiezukoale anwo ninyɛne;
- ɔbadɛlɛ Ngyehyɛlɛ ne mɔɔ bɛyɛ bɛmaa Ngakula mɔɔ Bɛanli Konim wɔ Mɔlɛbɛbo Sukulu ɛwielɛ Sɔnea ne anu la anu yeamaa bɛayɛ bie wɔ maanzikyɛ 14 anu. Ngakula mɔɔ bɛ dodo kɛyɛ 40,000 mɔɔ kɛkala ɛngɔ sukulu la a banyia adenle alua ngyehyɛlɛ ɛhye azo adoa bɛ sukuluhɔlɛ ne azo a. Anwoboɔboalɛ mɔɔ Nwomazukoale Gyima ne ɛlɛyɛ na yeazɔ

- ngyehyɛlɛ ne anu wɔ ye awieles wɔ Ɛvolɛ 2018 ne anu la bie a le kɛ ɔlɛmaa bɛali moa bɛayɛ bie wɔ maazikyɛ 20 anu;
- ɔbava mbuluku mɔɔ bɛkɛlɛ nu ngakyile mgbe 25.2 yeamaa arane mɔlebɛbo sukulu ne mɔ;
  - ɔbanlea yeamaa bɛaziezie sukulu azua 50 na eza bɛazi ngakula ngyikyɛ sukulu azua 200;
  - ɔbadoa Sukunwiɔ Ngakula mɔɔ Bɛndua Sukulu Fiisi Biala la Ngyehyɛlɛ ne azo na yeamaa ekpunli mɔɔ mɔɔ tɔ zo nwiɔ la anu ngakula ne noko anyia zolɛ nvasoɛ ne bie. Eza ɔbamaa bɛasisi sukulu azua dɔnwo yeamaa sukunwiɔ ngakula ne mɔ mɔɔ anwo ɛzo la;
  - Wɔ sukuluhɔlɛ Ɛvolɛ 2017/18 ne anu, Sukoavoma mɔɔ wɔ Kilehilevolɛma Ndetelɛ Kɔlegyi nu la 52,000 banyia ndetelɛ nwo avinli ɛzɔlɛ ezukoa ne bie; yɛɛ eza;
  - ɔbadua Mɔlebɛbo Sukulu Ɛwielɛ Sɔnea ne anwo kake ne yeamaa arane sukulu nu ngakula ne amuala.
33. Wɔ Ɛvolɛ 2018 ne anu, Arane ɛyɛ ye adwenle kɛ ɔbamaa Sonvolɛ Gyima ɛhye sidi mgbe GH¢9,258.84 yeamaa yeava yeayɛ ye gyima ne mɔ.

Kpɔkɛdelɛ

34. Amaa bɛanyia ezuavolɛ mɔɔ te kpɔkɛ na bɛahola bɛayɛ gyima bɛanyia Anyunluhɔlɛ Gyimayɛlɛ mɔɔ Gyi Kpundii la Bodane ne mɔɔ tɔ zo nsa (SDG 3), mɔɔ kile kɛ, *“benlea kɛ bɛkenyia menli mɔɔ te kpɔkɛ amaa bɛamaa boɛlilɛ ala ali wɔ menli Ɛvolɛ muala anu la,”* Arane yeɛ ninyɛne ɛhye mɔ wɔ Ɛvolɛ 2017 ne anu:
- ɔduale Maanlema Kpɔkɛdelɛ Anwo Ngyehyɛlɛ (NHIS) ne anwo kake ne anu Ghana sidi mgbe mgbe GHS0.6bn. Ɛhye ɛmaa ngyehyɛlɛ ne ezukoasɛm ne ɛkpazi na asopiti ngakyile ne mɔ gyimalilɛ ne ɛlɛkɔ zo gylɛsnyɛ;
  - Mɔɔ fale Kpɔkɛdelɛ nwo azuasisilɛ nwo la bɛyɛle ninyɛne ɛhye mɔ:
    - bɛwiele Kpɔkɛdelɛ nwo ndetelɛyɛlɛ azua sisi wɔ Sampa, Asankragua, Pantan nee Korle-Bu Ngyianlɛ Ɛleka ne mɔ nee Ɛleka mɔɔ bɛsiezie wuliravolɛma anwo kolaa na bɛahɔyɛ bɛ apelehyɛn la;
    - Maanzikyɛ ngoko nna anu Asopiti bie mɔ wɔ ɛkɛ mɔɔ asɛɛ bɛwie bɛ sisi a. Bie mɔ gyinlabelɛ ne mɔ a le ɛya ngyɛnu ɛhye mɔ: Kumawu 60, Fomena 72, Abetifi 35, Takolade “European Hospital” 50, nee gyimayɛvoma ne dabelɛ azua ne le ɛya ngyɛnu 89 wɔ ye munlililɛ nu; wɔ Tamale Ndetelɛyɛlɛ Asopiti ne anu noko twɛne, ezuziane ndenle ɛfo ɛsisilɛ ne ninyɛne ngakyile ɛyɛlɛ anwo Gyimayɛlɛ ne mɔɔ tɔ zo Nwiɔ la bɛwie nuhua ɛya ngyɛnu 55 yɛ;

- Avinli Kpɔkɔdelɛ Ɛleka 10 ɛsisilɛ wɔ Besease, Gomoa Dawurampɔn, Benpɔn Egya, Ekumfi Nakwa, Etsii Sunkwa, Biriwa, Akunfude, Gyamra Mankrɔn nee Pɔtsen; mɔ amuala wɔ Avinli Maazinli nu la. Ɛhye mɔ amuala anyunluhɔlɛ gyinlabelɛ ne wɔ mekɛ ɛhye anu le kɛyɛ ɛya ngyɛnu 63;
- Avinli Kpɔkɔdelɛ Ɛleka 5 ɛsisilɛ wɔ Oduman, Sege, Bɔteano, Ahyaeman nee Adɛnta; mɔ amuala wɔ Ngenla Maanzinli nu la. Ɛhye mɔ amuala anyunluhɔlɛ gyinlabelɛ ne wɔ mekɛ ɛhye anu le ɛya ngyɛnu 25.
- bɛzia bɛdua Kpɔkɔdelɛ Ndetelsysɛma Avinlizɔlɛ ezukoa ne mɔ fale mbɛda 54,840 mɔ vi Arane Kpɔkɔdelɛ Ndetelɛyɛ Sukulu 77 ne mɔ anu la anwo la bɛmaa bɛ wɔ maanle ye anu ɛleka ɛleka ne mɔ anu;
- bɛde ebunlu ewule ne ngyegyɛlɛ ne azo bɛvi ɛya ngyɛnu 0.36 bɛradwu 0.22, bɛkpogya nrenzɛvolɛma dodo mɔ kɔ asopiti la zo bɛvi menli 9,658 bɛhɔdwu menli 10,101, yɛɛ akee bɛde nrenzɛvolɛma mɔ fo awolɛ zo a bɛko bɛtɔ la azo bɛvi menli 100,000 mɔ saa bɛfo awolɛ zo a nuhua 167.5 ko tɔ la bɛra 149.7.
- bɛdole Adwenle nu Kpɔkɔdelɛ anwo Nɛɛsɛma bɛkpondenle azua azua ne mɔ azo kɛ bɛhɔyɛ bɛ moalɛ na eza bɛlua bɛ gyimalilɛ ne azo bɛde wuliravolɛma dodo ne mɔ kɔ maanle ne adwenle nu ewule asopiti ne mɔ anu la azo;
- bɛvale Kpɔkɔdelɛ nwo mbɔlɔba mɔ bɛ dodo le 15,667 la gyima nu, bɛ ngilehile nu a le- nɛɛsɛma 11,573, dɔketama 247, menli mɔ yɛ gyima ngakyile wɔ Kpɔkɔdelɛ gyima ne anu la 1,883, gymayɛvoma bie mɔ mɔ ze kpɔkɔdelɛ ze kpɔkɔdelɛ gyima ne gymayɛlɛ ne ɛleka ne bie anye zo la, 938 yɛɛ dɔketama boavolɛma 14. Ɛhye maanle nzenzanlɛ kpole bie rale Kpɔkɔdelɛ Ɛleka ne mɔ bɛsisi wɔ ɛleka kpɔkyee bie mɔ azo la anu nee gyɛne mɔ boka nwo la; yɛɛ
- bɛvale mɛla bie mɔ fale Tɛba anzɛ Sigalɛte Anwo Banebɔlɛ nwo (L.I 2247) mɔ bɛlile wɔ Ɛvolɛ 2016 ne anu la bɛdole gua yɛɛ akee bɛdɛlɛ nyile dodo mɔ ɔwɔ kɛ maanle ye anu nyileysvoma ala ays la anu.

35. Wɔ Ɛvolɛ 2018 ne anu, Arane:

- bahɔ zo ali ngyegyɛlɛ ne mɔɔ fale nyile shyehyɛlɛ nwo la anwo gyima na yeanlea yeayɛ ndotolɛ kpalɛ wɔ silibɔlɛ nee ewule anwo ezulolɛ ne mɔ nyile sɛnyianlɛ anwo gyima;
- bado ɔ rɛle aze anlesnlea ndenle kpalɛ mɔɔ ɔdua zo a ɔbamaa beanlea beamaa gyima gyima bie mɔ mɔɔ bebakpa nu beaye be mɔ wɔ Sonvolɛ Gyima ne abo la ali be ti anwo wɔ ezukoasɛm nu na eza beade be nwo beavi Sonvolɛ Gyima ne abo la;
- badoa gyima ngakyile mɔɔ le ke azua sɛsɛlɛ mɔ amuala mɔɔ beɟua zo belɛyɛ wɔ Kpɔkɛdelɛ Eleka Eleka ne mɔ anu la azo; na
- yeadoa zo yeasisi avinli Kpɔkɛdelɛ Eleka 10 ne mɔ mɔɔ be sɛyɛlɛ ne gyinlabelɛ ne ɛdwu sɛya ngyɛnu 63 la azo, wɔ Besease, Gomoa Dawurampɔn, Benpɔn Eɟya, Ekumfi Nakwa, Etsii Sunkwa, Biriwa, Akunfude, Gyamela Mankolɔn nee Pɔtsɛn.

36. Wɔ Eɔvolɛ 2018 ne anu ezukoa mɔɔ arane sɛyɛ ye adwenle ke ɔbamaa beava beali gyima wɔ arane asa ngane shye anu la dodo ne le Ghana sidi mgbe GH¢4,422.25.

Egyinliyɛlɛ

37. Amaa egyinliyɛlɛ ahɔ zo na eza beamaa menli anye ahɔ egyinliyɛlɛ nwo kemɔ Anyunluhɔlɛ Gyimayɛlɛ mɔɔ Gyi Kpundii la Bodane ne mɔɔ tɔ zo nwiɔ (2) la se la, na eza gyima adenle alua zo abuke, bɔbɔ amaa mgbavolɛ nee mbɛlɛra dodo ne anyia bie ayɛ la, Arane yele ninyɛne shye mɔ wɔ Eɔvolɛ 2017 anu:

- ɔvale “Belua Ninyɛne beamaa Ales nee Gyima gyima Eɛsɛla Ngyehyɛlɛ” ne ɔdole gua. Eɟazonlɛma 201,000 mɔɔ ɛdo ɛkponde maanle ye anu ɛleka ngakyile la a vale be nwo wulale nu a. Sukunsa nu sukoavoma mɔɔ ɛwie sukulu la anu 2,160 yeɛ akee mgbavolɛ nee mbɛlɛra 1,070 noko boka nwo a beliele be gyima shye anu a. Ayile mɔɔ maa azɛlɛ kye ales (fɛtalaza) tone dodo (121,000mt) nee (4,454.98mt) mɔɔ arane vale nwo

kakɛ ne bie la nee ma mɔ le kɛ abɛɛ, awule, atoko, aluba nee nya nya gyɛne mɔ noko boka nwo a bɛhyehyɛɛ bɛmaanle ɛyazonlɛma bie mɔ mɔ sɛne hyia nwolɛ la a;

- bɛhyehyɛle talata (katapila) 220 nee nwolɛ ninyɛne mɔ bie mɔ a le milahyinli mɔ bɛfa bɛdua abɛɛ la 141 yɛɛ akee milahyinli mɔ dua aɛɛ ngakyile mɔ la 77 bɛmaanle ɛyazonlɛma nee menli ekpunli ngakyile mɔ anwo wɔ ɛyazonlɛ nu la;
- Bɛnleanle na bɛhonle bɛtiale ɛya nu ngɛkɛba mɔ vale ɛya avule dɔnwo aze la na bɛnyianle ɛya mɔ ye kpole le '123,232ha' la bɛvile ngɛkɛba ne asa anu;
- Bɛboale ngɔkɔɛ nee nyɛmoa ɛziɛɛma 70 bɛmaanle bɛnyianle ngɔkɔɛɛɛa nee nyɛmoa mɛralɛ 350 wɔ Sɛnzɛndudulɛɛ nee Avinli Maanzinli ne mɔ anu; yɛɛ akee bɛwowole nyɛmoa mɛralɛ 430,000 yɛɛ akee nɛlɛkɛ mɛralɛ 335,000 agbuyia bɛvale bɛtiale nyɛmoa ewule anwo ɛzulolɛ ne mɔ;
- bɛ nye hɔle nzubula nee tandane ngyikyɛ 192 anwo wɔ maanzinkyɛ 64 anu kɛ bɛtoto ninyɛne boɛ wɔ nwo amaa bɛalua "Namule Ko, Nzubula Ko" ngyehyɛɛ ne azo bɛava bɛali gyima, bɔbɔ wɔ Ghana Sɔlɔ maanzinli ne anu;
- bɛmaanle kookoo bolɛ ne mɔ le GH¢7,600 wɔ tone ko biala anwo la gyinlanle ɛleka ko, amaa ye ɛyazonlɛma ne anwo angyele bɛ bɔbɔ wɔ maanle zo ɛdɔvolɛma bolɛ ne mɔ hanle aze la anwo;
- bɛdule agyakɛ bɛbɔle nolo ɛsesebɛ kɛ bɛtwe maanlema nee maanle maanle zo amra adwenle bɛara kookoo ninyɛne ɛlilɛ anzɛɛ ye ɛnlɔnlɛ zo. Akee bɛtotole ninyɛne boɛ wɔ ahylɛdɛɛ anzɛɛ nganvolɛyɛɛ ninyɛne mɔ bɛfa bɛmaa menli mɔ di kookoo nwo gyima la anwo, kɛ bɛmaa kookoo ne anyia bolɛ na akee bɛalua zo bɛmaa menli anyia gyima aye; yɛɛ akee
- bɛyɛle nzenzanlɛ wɔ kookoo ewule nee kookoo nwo ngɛkɛba anloa aze ɛhanlɛ ngyehyɛɛ (CODAPEC) ne anwo amaa bɛade nganɛɛ kpalɛ wɔ kookoo anwo gyimalilɛ ne anwo na ɛyazonlɛma ne noko anyia nwolɛ ezukoa nvasɔɛ mɔ fɛta la.

38. Ola Arane ahonle nwo ke obali gyima shye mo wo Evols 2018 ne anu:

- obamaa beahelshels eyazonlɛma 500,000 anluma na akee beava egyinliyɛs nwo mbolɔba 2,700 gyima nu amaa beazua Belua Ninyene Bɛmaa Ales nee Gyima Gyima Erɛla Ngyehyɛs ne anzi;
- bebahyehye nyile mo maa azɛs kye ales la (fetelaza) tone 413,323, yɛs eya elualɛ ma tone 24,898 nee eyazonlɛ nwo ninyene beamaa eyazonlɛma;
- bebada nzubula nee donke ngyikyɛ 50 beava beawie foa ne mo lumua wo Tamne, Kornorkle nee Uasi Ales-zo-Nzulegugualɛ ngyehyɛs ne mo anwo;
- bebava nzule shwenlɛ milahyinli 30 beatoto azɛs-bo-bula 100 anu na beayɛ nvedenvedenu beanlea beamaa beahwe paepe wolɔba mo nzule fa nu la beahɔ Ghana Solɔ Maanzinli ne anu;
- bebayɛ nyile mgbe 26 beayɛ menli mo sie ngakɔlɛ ne nyɛmoa la moalɛ;
- bebava Mboane nee Mbɔnkye mralɛ 70,000 beaboa eyazonlɛma mo wo maanzinli 10 ne amuala la na eza beava ngakɔlɛsea 2,000 beaboa bɛ;
- azua mgbole 140 mo wo ɛks ne kekala mo begua ales nu la, bebaziezie bɛ gyɛlɛnyɛ na akee beazi fofolɛ 18 beaboka nwo, na beava ninyene mo bo ma nwo bane, nuhua mo we ales resee nee tone donwo beagua nuhua;
- bebazi sua bie wo ɛleka kpɔkyee bie na beava ngɛkɛba ngɛkɛba anwo nyile nee ninyene ngakyile mo anwo hyia esesebe la beagua nu amaa saa arelevile nu bie na ewunzane bie finde a beava beali gyima na akee beamaa bɛ nye ahɔ nwo beabo nwolɛ bane kpale;
- bebaboa gyimamenlema wo ndenle muala anu, bobo nuhua mo ze felɛzielɛ anye zo la beamaa bɛ azule bula nu felɛnyianlɛ ne akpogya avi tone 58,880 ahɔdwu mo bo tone 73,220 mo ko la; yɛs
- bebava milahyinli mo fa ewia anwosesebe a di gyima la beavinde maanle ye anu beava beahwe nzule beagugua kookoo eya avule 20 wo 2017 nee 2018 kookoo ɛlobɔ ne anu, bebalua Arane nee Gyimamenlema Avinli Ngitanwolilɛ ngyehyɛs ne azo a beayɛ shye a.

39. Wɔ Ɛvɔlɛ 2018 ne anu, ezukoa mɔ Arane ɛyɛ ye adwenle kɛ ɔbamaa bɛava bɛali gyima wɔ arane gyima asa ngane ɛhye anu la dodo ne le Ghana sidi mgbe GH¢598.62.

Gualilɛ nee Milahyinli Gyima

40. Amaa bɛaboa amaa gyima gyima anu adɛɛdɛɛ, na gyima dɔnwo ara na akee awie mɔ ati anwo gyima ngakyile anyia adenle alua Anyunluhɔlɛ Gyimayɛɛ mɔ Gyi Kpundii la Bodane ne mɔ tɔ zo Mɔtwɛ (8) nee Ngɔnla (9) ne mɔ azo ali bɛ gyima la, Arane dule agyakɛ ɛhye mɔ wɔ Ɛvɔlɛ 2017 ne anu:
- bɛmaanle menli kɛyɛ 660 ndetɛɛ na bɛyɛle ɛyazonlɛ nee ninyɛne mɔ envale ɛyazonlɛ nwo la mbulalɛ 900, mɔ bɛɛfa nuhua 820 bɛali gyima kɛkala wɔ bɛ nwo enililɛ nee fɔvɔlɛ ɛvulovulalɛ nu; yɛɛ
  - bɛvɛle bɛ sa bɛwulale ngɛlata bo wɔ ndeɛbɛsboylɛ adenle zo wɔ azɛɛ mɔ le eka 105 la ɛnyianlɛ nwo kɛ bɛfa bɛazi sɛmanteyɛɛ milahyinli gyima kpole bie wɔ dabelɛ anzɛɛ azua dɔnwo ɛnyianlɛ nwo.
41. Wɔ Ɛvɔlɛ 2018 ne anu, Arane;
- bahɔ zo atete menli mɔ yɛ bɛ sa anloa gyima nee menli mɔ ɛɛsukoa gyima la na eza bɛayɛ alɛɛ ɛnyianlɛ anwo milahyinli; na
  - yealie agyakɛ bie mɔ bɛɛtu wɔ ninyɛne bie mɔ munlililɛ nwo nee ɛzule mɔ menli bazu wɔ Ghana mbulalɛyɛɛ nwo gyimayɛɛ nwo munlililɛ nu nee gyimamenlema azokɔsɛɛ ne mɔ anwo la bɛado nu mɔ bodane ɛhye mɔ anwo;
    - bɛbazi milahyinli gyima ngakyile 100 wɔ maanzikyɛ 100 anu wɔ maanle ye anu ɛleka ɛleka ne mɔ;
    - bɛbalua arane ngyehyɛɛ ne mɔ ɔɛdua zo yeazɔ gyimamenlema avinli la azo bɛakpɔgya maanle ye anu kɔmpɛɛ kɔmpɛɛ 80 mɔ bɛ gyimalilɛ ne tɔ sinli la zo;
    - bɛbayɛ mbulayɛɛ gyima ɛvɔlɛ wɔ Nzandɛɛ, Adɔlɛ nee Ɛsɛɛ nu Maanzinli ne mɔ anu; na
    - bɛabɔ ɔ bo bɛazi milahyinli gyima mɔ bava azɛɛ bo nwole ayɛ ninyɛne ngakyile la wɔ Sɛnzɛndɔlɛ Maanzinli ne anu.
42. Wɔ Ɛvɔlɛ 2018 ne anu, Arane ɛyɛ ye adwenle kɛ ɔbamaa bɛava ezukoa mɔ ye dodo le Ghana sidi mgbe GH¢418.54 bɛali gyima wɔ arane gyima asa ngane ɛhye anu.

Azels nee Agude Ngakyile

43. Amaa anyunluhals maw gyi kpundii la azo snleanls ala ali na ysava maanle ne agude ne ysali gyima waw maanle ne snyinls nee ye ezukoagynlabels ne ekpazils nu kemaw Anyunluhals Gyimayels maw Gyi Kpundii la Bodane ne (SDG 15) se la, Arane dule agyake shye maw waw Evols 2017 ne anu:
- bshyehysle mrels maw bstetsele maw ye dodo le 450,000 maw bshyehysle nuhua 440,250 ke beluolua yse benyianle mrels waw azels maw ye tsetsele le eka 7,337.50 la azo. Ehye vale gyima fawnwaw 7,500 maanle menli yele beluale zo badele ye shoayels anzess ye kpake ne maw eslwie la azo na eza omaanle gyima maw snle azua azua maw betu nvutuke waw zo la azo la dele;
  - azels aka 450 maw belsseskye be waw nvutuke sduls sleka ne maw nee sya maw beso waw Ehoayels maw Arane sdua ke bemmakaw nu la beluale Ehoayels nee Nane Mgbole Azonleanls Ngyehysle ne azo be sa hanls be;
  - beluoluale mbaka mbaka waw Ehoayels eka 6,300 anu yse benleanle besole sya avule eka 2,458.75 maw waw ske ne kekala la anwo bane.

44. Waw Evols 2018 ne anu, Arane bamaa gyima maw beluale adenle gyene maw bedua zo be sa kaw be nloa la bodane ne azo amaa gyima azo waw eleka eleka maw betu nvutuke la avi 7,500 ahawdwu 10,000 na beluolua mbaka waw azels eka 30,000 waw maanle ye anu shoayels ne maw anu. Enyels la ke shye bava gyima 15,000 ara amaa mgbavols nee mbelera anyia bie aye na eza beays moals waw ales snyianls nu.
45. Waw Evols 2018 ne anu, Arane sye ye adwenle ke obamaa beava ezukoa maw ye dodo le Ghana sidi mgbe GH¢347.34 beali gyima waw arane gyima asa ngane shye anu.

Gyima Gyima nee Azuasisile

46. Amaa beanlea beali szuziane ndenle ('gota-gota') ne maw anwo gyima waw adenle kpals zo, na ysabaw ye Enwea ne maw anloa anwo bane na ysanyia azua azua maw be awols snye ssesebe ysala nu kemaw Anyunluhals Gyimayels maw Gyi Kpundii la Bodane ne kile la, Arane lile ninyene shye maw anwo gyima:

- ɔwiele Aboadze nee Nkontompo nyevile ne anloazile nee nwole banebole gyima ne ye, wo meke ko ne ala anu enee Adwoa, Bilekusu, 'New' Takolade/Daalɔ (Gyima nee Foa II) nee Dansoman mo gyima ne gyi senle zo mo ɔka ekyi bewie be ye a;
- ɔhole zo ɔlile szuziane ndenle mgbole ne mo anwo gyima ke befa beazo azuyile anzee ezule mo ta to yi azele nwo teloo la anloa wo eleka eleka mo bie mo a le Azure Akola 'Gota' Kpole ne anwo gyima ne mo wo Agona Suwedulo, Sakaman, Edwula, Tɛpa nee Goaso la;
- bevale azua mo be awole ka aze la ngoko 216 mo wo Kpone la beamaanle Ghana Kpolisima Gyima ne ke benlea bedoa ye ezile ne azo; zohane ala a bevale Azua ne mo Awole Ka Aze la anwo Gyima noko mo beleye wo Boteman mo wo Ngenla Maanzinli nu nee Asokore – Mampɔn, Kumase la bewulale gyimayevoma Kuane (SSNIT) asa anu ke benlea be ezile ne azo a; yee akee
- azua ekpunli ngoko 5,000 (mo belumua bebɔ be ezile bo) wo Saglemi-'Old' Ningo la, nuhua ngoko 1,502 gyinlabela ne edwu eya ngyenu 75 mo ɔka ekyi bewie a.

47. Wo Evole 2018, ne anu Arane:

- babɔ ɔ bo ado Kɔngelɛte bane wo Enwea ne anloa ava azi Nyevile Azelɛkye ne Ngyegyela ne anloa wo Bolfo (Axim), Gua (Cape Coast), Ningo-Prampram, Shama yee Mensa 'Guinea' wo Ngenla (Accra);
- bebado semante bane anzee 'gota' mo semante ne bade ye kpale la wo Abuakwa 'South,' Tano 'North,' Subin, Efiduase wo Sekyela Adudule Maanzinli ne anu, Okaikoi 'Central', Asutifi, Hwedeɛm, Tafo, Tamale, Ofoase-Kokoben, Ɔɔkɔ, Bodi, Boanim, Dwenase, Asankelagua nee gyene mo sha la; yee akee
- bebasisi azua ngakyile ngakyile 10,000 wo maanzinli ne mo azua Mgbole Kpale ne mo amuala azo.

48. Wo Evole 2018 ne anu, arane eye ye adwenle ke ɔbamaa beava ezukoa mo ye dodo le Ghana sidi mgbe GH¢91.48 beali gyima wo arane gyima asa ngane shyee anu.

Kale Ndenle nee Kale Ndenle Mgbole

49. Amaa yeadu kale ndenle fofole na yeaziezie deba ne mo ke mo Anyunluhole Gyimayela mo gyi Kpundii Bodane ne mo to zo Ngenla (9) la kile la, Arane yle gyima shyee mo wo Evole 2017 ne anu:

- enee beta besiezie kale ndenle mgbole kilomita 10,250, nee azua ngyikyie nee namunamu zo ndenle kilomita 10,679 nee azua mgbole zo ndenle kilomita 7,000.

- twene twene mɔ bɛbɔle ɔ bo kɛ bɛsiezie la, nuhua ne mɔ mɔ sɛee bɛlɛyɛ bɛ bieko nee fofolɛ mɔ bɛbɔle ɔ bo kɛ bɛyɛ la, ɛleka mɔ bɛyɛ biala bɛdwu la anwo edwɛkɛ wɔ nvoninli ne mɔ wɔ ɔ bo ɛke la anu;

Nvoninli 2: Ɛleka mɔ Bɛyɛ Twene nee Kale Ndenle ne mɔ Bɛdwu la

Gyima	2016	2017
Nsawam – Apɛdwa Kale Adenle ne, Kwafokrom – Apɛdwa	Ɛya Ngyɛnu 77	Ɛya Ngyɛnu 87
Takoa Bogoso-Ayamfuri	Ɛya Ngyɛnu 96	Ɛya Ngyɛnu 100
Agonla Nwɔnda – Elubo	Ɛya Ngyɛnu 98	Ɛya Ngyɛnu 100
Ayamfuri – Asawinso	Ɛya Ngyɛnu 92	Ɛya Ngyɛnu 97
Wa – Han	Ɛya Ngyɛnu 5	Ɛya Ngyɛnu 74
Kansaworodo Makyibo Adenle ne (Foa 3 ne)	Ɛya Ngyɛnu	Ɛya Ngyɛnu 30
Kasoa Twɛne ne nee Nwolɛ Gyima Ngakyile ne mɔ	Ɛya Ngyɛnu 5	Ɛya Ngyɛnu 100
Ho Ademgbolɛ ne Mɔnwɔ Ɛyɛlɛ	Ɛya Ngyɛnu 0	Ɛya Ngyɛnu 21
Ho Makyibo Adenle ne Ɛdulɛ	Ɛya Ngyɛnu 9	Ɛya Ngyɛnu 67
Bolegatanga-Bawku-Polmakom	Ɛya Ngyɛnu 0	Ɛya Ngyɛnu 13
Nkwanta-Oti Damanko (Kilomita 0-50)	Ɛya Ngyɛnu 35	Ɛya Ngyɛnu 39
Nkwanta-Oti Damanko (kilomita 50-62.3)	Ɛya Ngyɛnu 13	Ɛya Ngyɛnu 35
Berekum-Seikwa	Ɛya Ngyɛnu 81	Ɛya Ngyɛnu 88

Wɔ Ɛvolɛ 2018 ne anu, bɛbadoa zo bɛayɛ gyima gyima ɛhyɛ mɔ:

- bɛbada bɛaziezie kale ndenle mgbole kilomita 11,900, azua ngyikyɛ nee namunamu azo ndenle kilomita 22,500 nee azua mgbole zo ndenle kilomita 6,500;
- bɛbadu kale ndenle mgbole kilomita 56 nee azua mgbole zo ndenle kilomita 30. Eza bɛbayɛ twene wɔ Azule Vɔleta ne azo wɔ Volivo. Kale ndenle titili ne mɔ mɔ bɛbayɛ la bie mɔ a le Nsawam - Apɛdwa kale

adenle ne, (Kwafokrom–Apedwa kale adenle ne), Tamale–Yendi kale adenle ne, Bolegatanga–Bawku–Polmakom, Nkwanta–Oti Damanko kale adenle ne, Oti Damanko–Nakpanduri kale adenlene, Berekum–Seikwa kale adenle ne, Enchi–Dadieso kale adenle ne, nee Ho Kale Ndenle Mgbale ne mɔ mɔnwo ɛyɛɛ. Bieko a le Ho Makyibo Adenle ne, Pokuase Twɛne ne, Kumase kale ndenle ne mɔ nee Kumase Ezuziane Ndenle (Gota) Mgbale ne mɔ Gyima.

50. Wɔ Ɛvolɛ 2018 ne anu, Arane ɛyɛ ye adwenle kɛ ɔbamaa Sonvolɛ Gyima ɛhye sidi mgbe GH¢32.69 yeamaa yeava yeali ye gyima ne mɔ.

Gyimanyianle

51. Mɔdenle mɔ Arane ɛlɛbɔ yeamaa ezuavolɛ ne anyia gyima ayɛ kɛ mɔ Anyunluhɔlɛ Gyima mɔ gyi Kpundii la Bodane Ko (1) Mɔtwɛ (8) ne mɔ kile la bie a le gyima gyima nee ngyehyɛɛ ɛhye mɔ mɔ bɛyɛle la:

- bɛvale mgbavolɛ nee mbɛlɛra mɔ bɛ dodo le 107,115 la gyima nu. Bɛluale Mgbavolɛ nee Mbɛlɛra Gyima nu Ɛvale Ngyehyɛɛ ne azo a bɛvale bɛ a. Bɛvale bɛ nuhua 62,115 wɔ Mgbavolɛ nee Mbɛlɛra Gyima nu Ɛvale Ngyehyɛɛ ne abo yɛ bɛ nuhua 45,000 yemɔ bɛluale Mgbavolɛ nee Mbɛlɛra mɔ Bɛnea Bɛmaa Maanle nu yɛ Bɔkɔbɔkɔ la Ngyehyɛɛ ne abo a bɛvale bɛ a. Sonvolɛ Gyima ne mɔ nee Arane Gyima asa Ngane ne mɔ a ɛlɛfa Ngyehyɛɛ Ngyehyɛɛ ɛhye mɔ ali gyima a;
- menli 16,238 mɔ ɛnee bɛlɛkpondɛ gyima bɛayɛ na bɛhɛlɛhɛlɛ bɛ anluma wɔ Ɛleka Ɛleka mɔ Bɛfa menli wɔ Arane Gyima nu nee Bɛ ti Anwo Gyima Gyima nu la, ɔmaanle bɛvale be gyima nu. Bɛdabɛ mɔ bɛvale bɛ wɔ Bɛ ti Anwo Gyima Gyima nu la, bɛ nuhua keys ɛya ngyɛnu 90 yemɔ bɛmaanle bɛ gyima mɔ bɛtu adenle bɛkɔyɛ wɔ maanle gyɛne zo la kolaa na bɛadua zɔhane ngyehyɛɛ ne; yɛ eza
- bɛtetele mgbavolɛ nee mbɛlɛra 7,639 bɛmaanle bɛzukoale bɛ sa anloa gyima ngakyile yɛ bɛhilehilele bie mɔ noko kɛ bɛsi bɛnea gyima zo nee kɛ bɛsi bɛnyia anyunluhɔlɛ wɔ gymayɛɛ nu la. Mɔ 35,051 mɔ bɛlɛ bɛ sa anloa gyima la, bɛzɔle bɛ bɛnleanle yɛ bɛhɛlɛle menli 1,057 mɔ ɛbe wɔ bɛ sa anloa gyima ɛyɛɛ nu la anluma. Eza bɛhɛlɛle menli mɔ ɛlɛsukoa bɛ sa anloa gyima la 2,007 anluma yɛ bɛmaanle menli 170 mɔ bɛbe wɔ sa anloa gyima ɛyɛɛ nu la tumi kelata.

52. Wɔ Ɛvolɛ 2018 ne anu, bebays ninyɛne shye mɔ:
- menli mɔɔ bɛdua Mgbavolɛ nee Mbɛlɛra Gyima nu Ɛvalɛ Ngyehyɛlɛ ne azo bɛfa bɛ gyima nu la, bebamaa bɛ dodo zo bɛavi 62,115 bɛahɔdwo 120,000;
  - bɛtatete menle 8,000 bɛamaa bɛazukoa bɛ sa anloa gyima ngakyile yɛɛ bebamaa bie mɔ noko azukoa kɛ bɛsi bɛnea gyima zo nee kɛ bɛsi bɛnyia anyunluhɔlɛ wɔ gyima zo nee kɛ bɛsi bɛnyia anyunluhɔlɛ wɔ gymayɛlɛ nu la. Eza menli 45,000 mɔɔ bɛzukoa gyima bɛwie na bɛlɛkpɔne bɛ nwo la, bebays bɛ gymazukoalɛ ne anwo sɔnea na bɛamaa bɛ tumi kelata; yɛɛ eza
  - bɛbanlɛnlea gyima gyima 350 anu na bɛamaa bɛava menli 4,000 mɔɔ ɛlɛkpɔndɛ gyima aye la gyima mɔɔ di munli la anu. Yeanyɛ fee a, bɛbaziezie edwɛkɛ 90 mɔɔ le somolɛbɔlɛ mɔɔ gymayɛvoma bie mɔ ɛbɔ wɔ bɛ gymayɛlɛ nwo la gylɛɛnyɛ.
53. Wɔ Ɛvolɛ 2018 ne anu, Arane ɛye ye adwenle kɛ ɔbamaa Sonvolɛ Gyima shye sidi mgbe GH¢388.62 yeama bɛava bɛali bɛ gyima ne mɔ.

Maanlema anwo Banebɔlɛ

54. Mɔndenle mɔɔ Arane ɛlɛbɔ kɛ ɔfa yeade ehya fufule ne mɔɔ Anyunluhɔlɛ Gyima mɔɔ gyi Kpunli la Bodane ne mɔɔ tɔ zo Nnu (5) la kile la ati azo la, wɔ Ɛvolɛ 2017 ne anu ɔmaanle bɛyɛle ninyɛne shye mɔ:
- ɔmaanle bɛnɛlɛnleanle menli mɔɔ sɔzoa awie mɔ ninyɛne die nwolɛ ezukoa la (kaya-kayama) 500 mɔɔ wɔ Nzandelɛ Maazinli nu la kpɔkɛdɛlɛ nu na bɛyɛle bɛ nuhua wuliravolɛma ayile. Eza bɛyɛle ndetɛlɛ bɛmaanle 400 gyɛne noko bɛmaanle bɛzukoale bɛ sa anloa gyima mɔɔ ɔbamaa bɛ tɛnlabelɛ nu akpazi la a;
  - bɛhɛlɛle sukulu mɔɔ ngakula ngyikyɛ sukulua kɔ la ngoko 248 anluma yɛɛ bɛmaanle 362 mɔɔ wɔ ɛkɛ dɛba la tumi kelata. Bɛyɛle ngakula 184 mɔɔ ɛnee bɛ tɛnlabelɛ nu ɛnle kpalɛ la moalɛ yɛɛ eza bɛboale menli 279 mɔɔ le Wuliravolɛma la bɛmaanle bɛzukoale bɛ sa anloa gyima;
  - bɛmaanle awuke awuke mɔɔ Hyia Moalɛ kpalɛ la Avinli Ɛzɔlɛ Ezukoa siane nwiɔ biala. Bɛyɛle shye fane nnu;
  - bɛkpɔnenle menli 148 mɔɔ ɛnee bɛva bɛ bɛhɔzie awoba la bɛvile akɛlɛzonlɛnɛ bo. Bɛ nuhua 139 le ngakula yɛɛ mgbanyinli ngɔnla (9). Kɛkala bɛ nee bɛ shɔ ɛleka ɛleka ngakyile bɛlɛnea bɛ gylɛɛnyɛ;
  - bɛmaanle sukulu ngakula 1,677,322 alɛɛ ko wɔ sukuluhɔlɛ kenle biala anu wɔ maanle ye anu ɛleka dɔɔnwo. Ghana Sukulu Ngakula Alɛɛmaanlɛ Ngyehyɛlɛ ne a bɛluale zo bɛyɛle shye a.

55. Wɔ Ɛvolɛ 2018 ne anu, Arane bayɛ ninysne ɛhye mɔ:
- bɛbabɔ Maanzikyɪ nu Ayiama ɛradolɛ ne anwo nolo bɛamaa ezuavolɛ ne ade nwolɛ ngyehyɛɛ ne abo kpalɛ na bɛanlea bɛanwu ye kɛ kolaa na bɛado ɛra ne la, ɛradolɛ mekɛ ne anu nee ɛradolɛ ne anzi amuala, yɛbanyia anzondwolɛ;
  - bɛbatete mraalɛ bɛamaa bɛanyia menli avinli edwɛkɛ ɛzieziɛɛ anwo adwenle na bɛahola bɛali edwɛkɛ kpalɛ bɛamaa anzondwolɛ ara;
  - bɛbahɔ zo bɛaboa bɛamaa koyɛɛ ara mbusua avinli na bɛatete menli bɛamaa bɛazukoa bɛ sa anloa gyima. Eza bɛbanlea bɛanwu kɛ Ngakula Ngyikyɪ Sukulu ne mɔ di bɛ ngyehyɛɛ ne mɔ azo gylɛɛnyɛ; yɛɛ eza;
  - bɛbadoa Sukulu Ngakula Alɛ Ɛmaanɛ Ngyehyɛɛ ne azo wɔ sukulu ne mɔ anu;
56. Wɔ Ɛvolɛ 2018 Arane ɛyɛ ye adwenle kɛ ɔbamaa Sonvolɛ Gyima ɛhye Ghana sidi mgbe GH¢61.38 yeamaa yeava yeali ye gyima ne mɔ.

**ARANE NGYEHYɛ LEɛ FOFOLɛ NWO AGYAKɛDULɛ: NINYɛNE Mɔɔ
ARANE ƐLEDWENLE NWO Kɛ ɔBAYɛ LA**

57. Wɔ agyakɛ mɔɔ arane ɛlstu wɔ maanle ne ezukoagyinlabelɛ ne shakyilɛ nwo na yeamaa boɛlilɛ nee gyima gyima abu zo la, bɛyɛle ngyehyɛɛ ngakyile wɔ Ɛvolɛ 2017 ne anu. Bɛdule ninysne ɛhye mɔ anwo agyakɛ wɔ Ɛvolɛ 2017 ne anu:
- Bɛpɛle adwule bie mɔ ɛdualɛ ne anu, bɔbɔ:
    - ɛya ngyɛnu ko adwule ne mɔɔ ɛnee bɛtua wɔ Ninysne mɔɔ bɛkɛla bɛfi maanle zo wɔ ninysne mɔɔ le kɛ milahyinli nee ninysne mɔɔ bɛfa bɛbadi gyima fofolɛ bie maanle ye anu la anwo la;
    - Dute adwule mɔɔ ɛnee bɛtua bɛ wɔ azɛɛ bo nwole ninysne nwo ninysne nwo la;
    - ‘VAATE’ nee Maanlema Kpɔkɛdelɛ ninysne bie mɔ anwo Adwule ɛya nyɛnu 5.0 nee mɔɔ ɛnee la Azua Adɔne zo la;
    - ‘VAATE’ nee Maanlema Kpɔkɛdelɛ ninysne bie mɔ anwo Adwule ɛya ngyɛnu 17.5 ne mɔɔ ɛnee gua nyile titili bie mɔ mɔɔ bɛkɛla bɛfi maanle zo mɔɔ bɛnyɛ bɛ maanle ye anu la azo la; yɛɛ
  - Adwule mɔɔ ɛnee maanle ye anu mgbanyima die menli mɔɔ soɔzoa ninysne boa awie mɔ la (kaya-kaya)
  - adwule ɛya ngyɛnu 17.5 ne mɔɔ bɛvale ɛya ngyɛnu 3 bɛziele ɔ gyakɛ anu wɔ ‘VAATE’ nee Maanlema Kpɔkɛdelɛ Adwule ne mɔɔ fale guadivoma mɔɔ tu ninysne adɔne la gyimalilɛ ne anwo la.

- Melalile Ayia ne yele Mela vale Nzongo Anyunluhale Gya ne dole gua.
- Wo Siane Ewakele ne Kenle 25 ne azo, wo Evole 2017 ne anu, Maanle Kpanyinli ne vale Maaziky Ko, Milahyinli Gyima Ko ngyehyale ne dole gua yee Arane wiele mbulale, gya nee kongozile nwo nvedenvedenuyale ne maa menli 462 vale nwole adwenlehile rale maa nuhua 191 maa snee gyi ske ne maa Maanziky ngakyile 102 la a beliele be bedole nu ke befa beali gyima la. Ehye a bevale be nye bebule ke obamaa gyima fonwo anzee obahola yeava gyima 250,000 yeamaa menli la a.

58. Wo Evole 2018 ne anu, Arane badu ninyene ehye mo anwo agyake aboka bie mo anwo wo Ghanama tenlabelle nu skpazile nwo:

- obade lateleke kenlanee ne anwo kake ne azo wo Evole 2018 ne anu wo adenle bie maa bamaa “ngelane ne aho zo agyinla zo” la azo amaa maanlema ahola nwole kake ne tua.
- bebaye loto edole anwo adwule ne bos, bobo wo meke maa ‘VAATE’ maa snee betua wo loto anwo gualile nwo maa saa awie di loto bie a anree owo ke otua la, bebaye beavi ske;
- bebadu agyake wo Ngyehyale bie anwo, beamaa Arane Gyima gyima ava Milahyinli maa Twe Ewia Anwosesebe la Agugua be Azua ne mo Ati zo wo kenlanee anwosesebe enyanle nu. Ehye a benyia nwole mgbayele ke “**Arane Eleko Ewia ne anwo lo**” la. Ehye bodane a le ke bedua zo beade Arane kake maa obo wo kenlanee nee nzule maa enyanle zo la azo;

59. bebaye adolose nwo noma beamaa yeadoa Maanlema Nzonyeale Ngyehyale ne. Bebava Sukoavoma maa Eleye Gyima azonle Maanle ye la kaye 4,000 beamaa beava milahyinli nu adolose beabobo agyapadee maa wo maanle ye anu eleka biala la anwo;

- Be nee Nwomazukoale nwo Gya ne Azo Enleanlema ne bali ngitanwo beamaa beabuke Gya na beamaa Ghanama avi be ahomle nu aduodua ezukoa aboa wo nwomazukoale nu;
- Bebava arane ninyene beahaye awie mo. Ehye a le adenle titili ko maa bebalua zo beatoto ninyene beamaa arane gyima gyima amaa beava beali be gyima la. Bedua adenle ehye azo beade kake maa arane bo wo arane gyima gyima ne mo anwo la azo;

- bɛbayɛ ngyehyɛlɛ mɔɔ Bɛbalua zo Bɛava menli mɔɔ dɔɔnwo wɔ Arane Gyima gyima nu a amaa menli dɔɔnwo anyia gyima ayɛ;
- Akufo Addo Ezukoagyinlabelɛ nu Nzenzanlɛ Ngyehyɛlɛ ne bayɛ ninyɛne ɛhye mɔ:
ɔbava ezukoa yeawula egyinliyɛlɛ nee egyinliyɛlɛ nwo gyima ngakyile ne mɔ kɔsɔti anu. ɛhye bamaa bɛabukebuke gyima ngakyile dɔɔnwo wɔ arane gyima asa ngane ɛhye anu;
- Mgbavolɛ nee mbɛlɛra mɔɔ ɛnyia ɛvolɛ 35 anzɛɛ bɛtɛdwule zo mɔɔ ɛbukebuke bɛ ti anwo gyima gyima la bɛnrɛmaa bɛnrɛdua adwule wɔ bɛ gyima ne mɔ anwo;

AWIELEɛ

60. ɛvolɛ 2018 Ezukoasɛm nwo Ndotolɛ ne le adenle mɔɔ yɛbalua zo yɛayɛ nzenzanlɛ wɔ ezukoagyinlabelɛ ne anu a. Ninyɛne titili nnu mɔɔ yɛbagyinla zo yɛayɛ ɛhye la a le ɛhye mɔ: egyinliyɛlɛ; azuasisilɛ nee ndenleyɛlɛ mɔ; kɔmpɛlɛ ngakyile ɛbukɛlɛ; gyima gyima ɛbukɛlɛ; bɛ ti anwo gyima ɛbukɛbukɛlɛ nee ninyɛne fofolɛ ɛyɛlɛ. Eza noko ɔbaboa wɔ ɛleka ɛleka mɔɔ ezuvolɛ ne hyia moalɛ ɛsɛsɛbɛ mɔɔ le kɛ nwomazukoalɛ, kɔkɛdɛlɛ, nzule ɛnyianlɛ nee bɛ nwo ɛnililɛ nu. Ezukoasɛm Nwo Ndotolɛ ɛhye bukebuke ndenle maa Ghanama kɔsɔti nee ezuvolɛ mɔɔ de maanle ye anu wɔ ɛvolɛ ye anu la.
61. Mɔɔ li awieles bɔkɔɔ la ezukoasɛm nwo ndotolɛ ne maa yɛmiemia yɛ ngitanwolilɛ ne mɔ anu wɔ yɛ anyunluhɔlɛ bodane ne mɔ ɛnyianlɛ nu. Bɛmaa yɛ kɔsɔti yɛbɔ nu yɛnyia anyelazo ɔluakɛ, “ɛleka biala mɔɔ anyelazo wɔ la, kɛ ɔkɛyɛ biala la adenle bala ɛkɛ.”

EDWEMGBOKƆ ANU ƐHILELƆ

Mgbondabule: Ɛhye le meke anzƆ gyinlabelƆ mɔ ɔwɔ ke Arane bu ye gyimalile ne anwo mgboda kpale kile ezuavole ne na ɔkilehile ninyene mɔ yenyia yeve ye gyimalile ne mɔ anu la. Ɛhye kola ye ezukoa anzƆ maanle ye anu agyapadeƆ anwo Ɔzonlelile mɔ wɔ Arane asa anu mɔ ɔnea zole la.

Ezukoasem nwo Ndotole: Ezukoasem nwo Ndotole le ngyehyele mɔ kile adenle mɔ bedua zole benyia ezukoa nee ninyene mɔ bebava ezukoa ne beaye la. Ndonwo a le ke, agyale nu abusua bahola aye ezukoasem nwo ndotole na beahile ezukoa dodo mɔ bele nee ke ɔwɔ ke basi befa befi gyima wɔ ninyene titili mɔ behyia nwo la anwo la. Ndonwo a le sua ehayele anwo kake Ɔduale, ninyene mɔ le ke lateleke nee nzule Ɔnyianle nee akɔhomabole anwo kake. Saa behyia ezukoa dɔnwo bieko anwo a, ɔbahyia ke agyale abusua ne banlea saa ɔwɔ ke betuodua adwule, betete be ninyene mɔ beto la azo anzƆ saa ɔfeta ke beko bosea a.

Ezukoasem Ndotole Nwo Kakebole: Ɛhye ta si wɔ meke mɔ ezukoa mɔ Arane fa di ye gyima la so tela adwule mɔ ɔdielie anzƆ ezukoa mɔ nyia la a.

Gyima Titili bie mɔ Ɔyale anwo Kakebole : Ɛhye a le ezukoa mɔ befa beye Gyima titili mɔ le ke kale ndenledule, sukulu nee asopiti azua mɔ Ɔsisile, twene Ɔyale, ahale Ɔtotole, nzulenyianle anwo gyima nee milahyinli Ɔtotole nee dɔnwo mɔ boka nwo la.

Gyimayevoma Ahatule : Ɛhye a le ahatule nee nwole kake gysne bie mɔ, mɔ le ke gymayevoma anwobanebole, gymakponenle ezukoa nee mɔ bokaboka nwo mɔ betua beama arane gymayevoma la.

Ghana Anyunluhole Nwo Boavolema: Ɛhye abo kile Maanle Maanle anzƆ Eku eku mɔ gyi maanle maanle mɔ belekpaƆi la anzi amaa beanyia be anyunluhole nwo bodane ne la. Bekola benyia be sa ngane dɔnwo. Ndonwo a le Maanle Maanle Zo Ezukoasem Nwo Gya Ne (IMF), Ewiade Bange Kpole ne, Abibile Maanle Anyunluhole Bange (AfDB) nee dɔnwo mɔ boka nwo la anzƆ Maanle Maanle mɔ le ke Gysmane, Nrenlenza Abolokyi, Ameleka nee dɔnwo mɔ sha la.

Ɔvole Awiele Ezukoa GyinlabelƆ ne: Ke Maanle nu ezukoa gyinlabelƆ ne si to ko wɔ Siane Bulu nee Nwio biala anu wɔ Ɔvole ne mɔ yelebu nwole mgbonda la anu la.

Kakɛ mɔɔ ba Ezukoasɛm nwo Ndotolɛ ne anzi la : Saa ezukoa mɔɔ bɛfa bɛdi arane gyima la so tɛla mɔɔ bɛysɛ nwolɛ nzuzule wɔ ezukoasɛm ndotolɛ ne anu la a yɛɛ shye ba a.

Ezukoa Ahyselɛdes Ehye mɔ le ezukoa moalɛ mɔɔ Arane nyia fi Anyunluhɔlɛ Nwo Boavolɛma lɔ mɔɔ nwolɛ ɛngyia kɛ bɛkɛdua bɛkɛmaa boavolɛma zɔhane mɔ la.

Moalɛ mɔɔ bɛfa bɛboa Arane Gyima Asa Ngane bie mɔ la : Ehye le ezukoa bie mɔ mɔɔ Mɛla kile kɛ ɔwɔ kɛ Arane tua maa arane gyima gyima bie mɔ mɔɔ le kɛ Maanzikyɪ Ayɪama Gya ne, Kale ndenle ɛdulɛ nwo gya ne, Nwomazukoalɛ nwo gya, Azɛlɛ bo nwole nwo gyimalilɛ nwo gya ne, Maanlema Kpɔkɛdelɛ anwo gya ne nee dɔɔnwo mɔɔ boksboka nwo la.

Ninyɛne Mɔɔ Bɛys Bɛ Maanle Nu La Dodo: Ehye abo kile ninyɛne ngakyile mɔɔ bɛys bɛ wɔ Maanle mumua ne anu kpɔkpɔ ɔvi mekɛ kpɔkyee bie anu nee ezukoa dodo mɔɔ bɛnyia bɛfi nu la.

Maanle Zo Ezukoa Dodo Mɔɔ Bɛnyia Bɛto Ɛkɛ La: Ehye kile Maanle zo Ezukoa nu anwosesebɛ mɔɔ Maanle bie lɛ mɔɔ maa ɔkola ɔdi Maanle zo Gualilɛ nwo gyima wɔ mekɛ bie anu la; eza ɔboa Maanle mumua ne anu ezukoa ne anwosesebɛ ne, bɔbɔ saa bɛfa bɛtoto Maanle gyɛne zo anu amra ɛdɛs ne anwo a.

Ninyɛne Awolɛ Anwumahɔlɛ: Ɛvolɛ mɔɔ ninyɛne awolɛ fo ndɛndɛ, mɔɔ ɔngyinla ɛleka ko wɔ mekɛ bie anu la.

Mpaefoa Ɛdualɛ: Ehye a le mpaefoa mɔɔ bɛtua wɔ bosea mɔɔ arane bɔ la anwo la.

Bosea Ɛdualɛ: Ehye le ezukoa mɔɔ bɛtua bɛmaa maanle maanle, bange nee ezukoa gyima ngakyile mɔɔ ɛbɔ arane bosea kɛ ɔva ɔyɛ anyunluhɔlɛ gyima la. Boseabɔvoma shye kola yɛ gyima gyima mɔɔ wɔ maanle ye anu anzɛɛ maanle gyɛne zo la.

Ezukoagyinlabelɛ Ɛkpazilɛ Titili mɔɔ gyi bɛ nye zo la: Ehye mɔ le nzuzulɛ mɔɔ bɛfa bɛnea maanle ne ezukoagyinlabelɛ ne mɔdenlebɔlɛ ne la. Ndonwo bie mɔ a le ezukoagyinlabelɛ ne anyunluhɔlɛnyianlɛ, ninyɛne awolɛ anwuma ɛhɔlɛ, ngakyile mɔɔ ba gyimanyianlɛ nu la, yɛ nee maanle gyɛne zo anu amra avinli gualilɛ nu mɔdenlebɔlɛ, arane ezukoa nwo ndotolɛ munlililɛ anzɛɛ ye sinlidɔlɛ nee adwenle mɔɔ Ghana Bange Kpole fa a ɔka ezukoa mɔɔ bɛkyia nwolɛ nee ezukoa ɛmaanlɛ la.

Ezukoa Mɔɔ Benyia Mɔɔ Envi Patulo Nwole Nwole Ne Mɔ Anu La: Ehye le maanle ne ezukoa nwo edwɛkɛ ne amuala mɔɔ patulo nee nwolenyanlɛ nwo gyima ne mɔ anwo emboka nwo la. Eza bɛfa ezukoa ne kpundiigyinlanlɛ ne, ye azeholɛ nee ye anwuma ɛvolɛ ne amuala anwo edwɛkɛ bɛboka nwo.

Arane ezukoa mɔɔ ɛnvi adwuleliɛlɛ nu la: Ehye a le arane ezukoa mɔɔ bɛnnyia bɛnvi adwuleliɛlɛ nu la. Bie mɔ a le arane tumi kɛlata bie mɔ ɛnyianlɛ anwo ezukoadualɛ, arane ninyɛne mɔɔ bɛfa bɛdi gyima bie la anwo kakɛdualɛ nee ezukoa gyɛne bie mɔ mɔɔ bɛtua bɛmaa arane la.

Kakɛ gyɛne bie mɔ ɛdualɛ: Ehye a le kakɛ bie mɔ mɔɔ bɛfa Azɛlɛ bo nwole ne anu ezukoa bɛtuodua la.

Ezukoa Gyɛne bie mɔ: Ehye le Adwule ezukoa (adwule ɛhye a eza bɛfɛlɛ ye Azɛlɛ bo nwole nu adwule ezukoa la). Bɛfa adwule ɛhye bɛboka azɛlɛ bo nwole ne mɔ ɛdɔnɛnɛlɛ ne awolɛ ne mɔ anwo.

Anyunluhɔlɛnyianlɛ nwo Anyelazo Nzuzule: Kɛ Ghana ezukoagyinlabelɛ ne bazi anyia anyunluhɔlɛ wɔ ɛvolɛ nu la.

Arane nee Gyimamenlema Avinli Ngitanwolilɛ (PPP): Ehye le Arane nee Gyimamenlema Avinli Ngitanwolilɛ wɔ gyima titili bie mɔ ɛyɛlɛ nu mɔɔ dɛba ne ɛnee Arane angome a yɛ la a.

Ezukoa ɛnyianlɛ: Ehye le ezukoa dodo mɔɔ Arane nyia wɔ maanle ne anu nee Maanle maanle gyɛne zo mɔɔ bɛseabɔlɛ emboka nwo la. Zshae ezukoa ne a ɔfa ɔdi ye gyima ne mɔ a.

Moalɛ Ezukoa: Ehye le ezukoa mɔɔ Arane fa sɔ ezuavolɛ ne avinli wɔ ninyɛne bie mɔ anwo kakɛdualɛ ne anu la.

Arane Moalɛyɛlɛ : Arane tua ninyɛne mɔɔ le kɛ kɛnlanɛɛ, nzule, nee patulo anwo kakɛ ne mɔ bie maa maanlema.

Maanlema Adwuledualɛ : Adwule mɔɔ maanlema tua maa Maanlema Anwobanebɔlɛ Gya ne la. Bɛtua nuhua ɛya ngyɛnu 2.5 bɛmaa Maanlema Kpɔkɛdelɛ Ngyehyɛlɛ ne.

Moalɛyɛlɛ Ezukoa : Ehye le ezukoa mɔɔ Arane tua fa sɔ maanlema avinli la.

Wienyiyele: Ehye le gyinlabelle maa Arane fa ka ninyene titili maa oleye la anwo edweke maa feta la okile ezuavole ne omaa benwu gyima maa oledi la wo meke maa ofeta la anu.

Arane Gyimalile nee Moaleyele Ezukoa : Ehye le ezukoa maa arane tua maa befa bedi arane gyima gyima nee moale maa beye bamaa maanlema la.

Kake Deba eduale : Ehye le ezukoa bie maa owo ke Gya Sonvole ne tua maa arane gyima asa ngane ne mo maa betetuale nee ezukoa maa annee owo ke arane tua maa gyima ekpunli bie mo wo evole 2016 ne anu maa beandua la.

VAT (VAATE) Adwule: Adwule maa bedie befi ninyene annee gyimalile bie mo anwo wo gyinlabelle biala maa bekedwu nu wo be eyele nu la anwo la.

ANYUNLUHOLE GYIMAYELE MŌO GYI KPUNDII LA BODANE NE MŌ

1 Ehyia Enle Eka 	2 Ehone Engu Awie 	3 Kpokedele Kpale Nee Boelile
4 Nwoma Munli Elile 	5 Mraale Nee Mrenyia Pepsyale 	6 Nzukpa Nee Be Nwo Enilile
7 Kenlance Munli Nee Bols Adufudenyianle 	8 Gyima MŌo Di Munli Nee Booyele 	9 Milahyinli Gyimayele Pofole Nee Anyunluhole Gyimayele
10 Gyinlabela Ngakyile Azodela 	11 Azua & Maanzinli Mgbole MŌo Gyi Kpundii La 	12 Ninyenelile Nee Ninyeneyele Kpale
13 Eloba Kpale Anwo Gyima 	14 Azule Nu Ngoane 	15 Azale Ye Azo Ngoane Ngozo
16 Anzodwale, Pelepelelile Nee Ngyehyale Munlilile 	17 Bodane Ne Mo Enyianle Anwo Ngamonu Elile 	 ANYUNLUHOLE GYIMAYELE MŌO GYI KPUNDII LA BODANE NE MŌ